

HÍD

irodalom

művészet

társadalomtudomány

2012. NOVEMBER
11. SZÁM

Tartalom

P. NAGY István: Levél a főszerkesztőnek (vers)	3
BENEDEK Miklós: Verset, párnán (kispróza)	5
DEÁK Botond: Bűnhődés ■ A palack ■ A letisztulás (versek)	7
LÁBADI Dávid: A kocsmá ■ Kiszzenvedés ■ Tiszta Kafka ■ Szembesülés (kisprózák)	9
PÁL Sándor Attila: A felhők ■ A szerelem ■ A táncos (versek)	15
PISZÁR Ágnes: „Áthúzott versek” (Danyi Zoltán: <i>Több fűhér</i>)	17
LÁBADI Lénárd: Szürreális pornográfia (Bezzeg Gyula fotóiról)	21
JUNG Károly: Dugovics Titusz tündöklése és bukása (tanulmány)	26
DANYI Magdolna: József Attila Eszmélet című versciklusának mondatstilisztikai elemzése (tanulmány)	51
POMOGÁTS Béla: Fél évszázados barátság (emlékezés)	60
KÁNTOR Lajos: Táguló optika (értekezés)	67
Gilles DELEUZE–Félix GUATTARI: Kisebbségi nyelv, kisebbségi politika (LOSONCZ Márk fordítása) (tanulmány)	73
LOSONCZ Márk: Deleuze/Guattari és a kisebbségek forradalma (tanulmány)	87
A megkerülhetetlen (GARAY Bélával SZABÓ József beszélgetett)	97
Színházreflexek (MÉSZÁROS Árpáddal BRENNER János beszélget)	104
MAGÓ Attila: „Mi akkor is itt vagyunk” (<i>Mérföldkő – a Tanyaszínház előadásáról</i>)	114
CSORBA Béla: Theophülaktoszról – még egyszer (Adalék Jung Károly megjegyzéseihez)	123

Mérföldkő. Bach Máté fotója

A fedőlapon Bach Máté fotójának részlete

A Híd honlapja: www.hid.rs

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása

A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

82+3

HÍD : irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat /
Főszerkesztő Faragó Kornélia. – 1. évf., 1. sz. (1934) – 7. évf., 15. sz. (1940) ; 9. évf., 1. sz.
(1945)– . – Újvidék : Forum Könyvkiadó Intézet, 1934–1940 ; 1945–. – 23 cm

Havonta

ISSN 0350–9079

COBISS.SR-ID 8410114

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 2012. november. Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet. Igazgató: Németh Ferenc. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; a Híd honlapja: www.forumliber.rs; e-mail: hid@forumliber.rs – A Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma által tudományosnak (M53) minősített folyóirat. – Szerkesztőségi fogadóóra kedden 10-től 11 óráig. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető az Izdavački zavod Forum 840-905668-94-es számlára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 16-80250-742131-00-04-820); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj 2012-re belföldön 1200 dinár. Egyes szám ára 120, kettős szám ára 200 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 60 EUR – Készült az Ideál Nyomdában, Újvidéken.
– YU ISSN 0350-9079

Levél a főszerkesztőnek

Kedves Gy.!,
Minden ellentétes híresztelés ellenére jelentem,
hogy – a szenvedéstől, fájdalomtól ugyan kissé megtörtén, de: – élek!...
Úgyhogy várj még azzal a nekrológgal!:-)... Ígérem, ha úgy döntök,
hogy itt hagyom e földi csehót, te leszel az első,
akinek
asztráltestben a legjámborabb álmodban
megjelenek, te, akinek elsőként jelentkezem egy égi e-mailben oda-
átról (csak hogy tudakoljam: mikorra várható korrektúra?...)!...
És akkor természetesen elvárom tőled,
hogy járj el úgy,
amiként azt a búcsúlevelemben meghagytam (további részletek
íránt a „nejemnél” érdeklődhetsz!:-)... Szóval egyelőre
megúsztam, és még hálás is lehetek a sorsnak,
hisz még csak
ki sem kellett ábrándulnom a női nemből: egyikőjük (az öregebbik)
halálra ítélte ugyan, ámde másikójuk (a fiatalabbik)
megmentett az életnek, az utolsó pillanatban
csapva rá kezemre szerelem-mennykövével,
hogy: nem szabad, ne tedd, mert – ahh!... utánadhalok!...
Úgyhogy ez utóbbinak azonmód magamban megszavaztam
az „életem” állandó jelzőt, mely megszólítás
kijár neki mindaddig,
amíg csak élek, hisz: életet az életért!...
...Meg aztán, jó Főszerkesztő: afféle szerény tehetségű eminenciásként,
maradjunk stílusosak mindhalálig,
s várjunk esetleges öngyilkosságom bejelentésével

a decemberi számig,
mikor az olvasók jobban ráhangolódhatnak egy alig jegyzett,
vidéki költőcske-olvasószerkesztőd halálhírére, mely így hangozzék:
„Lapunk olvasószerkesztője (született itt és itt, ekkor és ekkor)
tragikus hirtelenséggel elhunyt. Munkásságát a következő számunkban
méltatjuk.”

Ennyi. Két sor – untig elég!...
Addig is: írok. Írok mindenfélét, főleg éjszaka,
és araszolatok a szövegekben, betűről betűre, sorról sorra...
Még jó, hogy vannak korrektorjelek,
és van mibe befogóznom. –
Hogy mindez túl személyes, és nem tartozik egy főszerkesztőre?...
A fene bánja –
legfeljebb nem olvasod el!...
Emlékszel, ugye?... „*Morsbona, nihil aliud!*”

Verset, párnán

Amikor verset ír az ember, azt párnán ülve tenni volna jó. Ez nem elírás. Ez egy ideális állapot. Párnán ülve mint valami félművelt gésa, vagy inkább mint egy szamuráj, aki épp a kardjába készül dőlni. Abba a kardba, amelyet talán Hattori Hanzo készített, a híres szamurájkard-készítő, aki szerepelt a *Kill Bill*ben, abban a Tarantino által kreált véres maszlagban. Vagy mint az első sorba állított baka, aki a szuronyát a földbe szúrva bukik előre, futás közben, mint egy halálra ítélt artista, hisz játék az élet, és cirkusz benne minden parlagon hagyott felület. A papírlap is, amibe olykor fejest ugrok, miután leszóltam, hogy Kérem, vigyázzanak!, mint az a bizonyos osztrák félszerzet, de nem azért, hogy ne essek rá valakire, hanem inkább azért, hogy a lábuk elé nézzenek, nehogy valami csúnyába lépjenek, mert nem szeretnék olyan emberre hullani, akinek kutyaszaros a cipője talpa. Szóval, csak okosan.

Majd amikor éppen egy lenyalt hajú olaszt gyűrök magam alá, megmosolygom a járókelőket, mert gyalogosan, a mai világban, tudtommal, csak a félkegyelműek járnak. Nem úgy én, aki 1200 cm³-rel járom az utcákat. Lábam között egy 1200 cm³-es Suzuki (ha egyáltalán van ilyen), bennem pedig kizárólag buborékmentes ásványvíz. Ez a kettő magabiztosságot ad, 1200 cm³ meg buborékmentes ásványvíz, keménység és lágság, hangerő és buborékmentes kussolás. Mert élni tudni kell. Egy luxuskávézó teraszán ülve, valami méregdrága italt szürcsölve nem lehet észrevenni a szemétben turkáló, csontsoványra aszott kutyát, sem a félőrült gazdáját, amint olykor belerüg. Innen nézve minden a legeslegnagyobb rendben van, és a hírek szerint Pangloss mester is itt jár, esténként köztünk alszik el, és nyugtatót szór a teámba.

Szóval, amikor verset írok, párnán kellene ülnöm. De az egésznek kb. annyi értelme van, mint annak a bizonyos savba mártott söprűnyélnek (lásd Jódal Kálmán: *Agressíva*. Újvidék 2010¹), vagy talán még annyi sem, de ez legyen mások gondja. Ágyban, párnák közt meghalni csak így van értelme, minden más naiv hivalkodás.

Most pedig jönnek az irodalmi hivatkozások, szigorú rend szerint, a legalaposabb körütekintéssel, az intertextualitás netovábbja, utolérhetetlen stílusérzéssel: Sinkó felkel és jár, refrénként Apatinból (vagy akár Szabadka, Budapest, Kecskemét, Bécs, Moszkva, Újvidék, Zágráb és valamit biztos kifelejtettem) nem indul hajó, mint ahogyan máshonnan se, Szivácról busz jár meg esetleg bicikli, Hegyesről sem indul hajó, vonat is csak ritkán, meg Becskerekéről se, Zentáról se, és most nem hagyhatom ki azt sem, hogy Göteborgból sem indul hajó, de ott legalább a vonatok rendszeresen járnak, legalábbis ezt várnánk el, átvert vajdasági magyarként...

Szóval, ami néha megnyugtat, hogy valahol még járnak a vonatok, és vannak bicikliutak és török kamionsofőrök, mert nélkülük nem valódi élmény az utazás, velük pedig valami elképesztő!

A következőkben pedig már csak rövidítések jönnek, hogy útban hazafelé mindenki tudja majd folytatni, és hogy a befejezetlenség se szenvedjen csorbát...

Szóval etc. etc. etc.

bűnhődés

ha jobban megnézem
kicsit erőltetem magamban
akkor ez feladása vagy
elengedése annak, hogy
megérkezzem
mint egy könnyelműség
életre gyakorolt hatása
ami megaláz aztán elesett
és kiszolgáltatót leszel
mint egy sorsára hagyott elítélt
az anyja kínjában
mikor megtörténik a végleges lemondás
az érzés átlényegülése

a palack

rendszeresítette, használta
azt a flaskát, lassan barnult,
kopott, úgy mindenestül
kirakta, mikor beszélt,
átlényegült, átlényegült
ő is ott mögötte,
olyan meghatóak voltak úgy együtt,
koszolódtak, roncsolódtak,
mint a magatehetetlenség felé
folydogáló élet a
szomszéd néni besárgult
omladozó szobájában

a letisztulás

akkor abban a városban
minden zárva volt,
a boltok, a templomok, a könyv-
tárak, nem is zavart az
téged, föl sem merült, hogy
jogot formálj rá,
sétálóhidak voltak, kerti tó
és öreg fák, púpocskás
beton sportpálya,
miközben lassan megtudtad,
milyen a lassú elmúlás, hogyan
kell hátat fordítani a világnak,
nem beszélni róla, semmiképp
sem belefolyni, csak azt
a kis lényeket megtartani,
hogy életben vagy, s ami
leképződött benned, az semmihez
sem fogható, egyszeri és
megismételhetetlen,
mint a megértés pillanata

A kocsmá

Van a kocsmáknak egy különleges hangulatuk. Családias légkörben ül ott az ember, nem is gondol arra, hogy ki ül mellette, megelégszik azzal, hogy ő is iszik, a másik is. Ez a kapocs kettejük közt, nem is kell ennél több.

A sör sercegve folyik le a porzó torkomon, az ilyen napok után, mint a mai, nincs jobb egy hideg sörnél. Ha gyorsan issza az ember, lehet, hogy ez az egy is elég. Sörrel a fejben ülni a pultnál – ez sok ember mindennapi tevékenysége; ebben sokkal jobbak, mint bármi másban.

Megfordulok a széken, a pultnak támaszkodok, hogy szemügyre vehessem a helyiséget. Az ajtó közelében ülökön látszik, hogy kívülálló, nem kocsmái emberek, csak beültek egy italra – amit filmekből tanult jó amerikai szokás szerint nem isznak meg –, de ez csak egyszeri alkalom, nem jönnek többet ide. Kicsit beljebb már a félig-meddig törzsvendégek ülnek, olyanok, akik már a sokadik sört kérik anélkül, hogy odahívnák a pincért; csak az ujjukkal intenek neki. Az ilyenek mellett ülnek azok, akik már nem kérnek többet, vagy az asztalra hajolva alszanak, vagy szellemi erejüket megfeszítve szorítják vissza a kocsmái fenevadat – a rókat. Az utóbbiak közül az egyik felugrik, és ahelyett, hogy a hozzá közelebbi WC felé futna kidobni a taccsot, a bejárat felé fut. Az alkoholtól nem tud rendesen járni, ettől rázkódik a gyomra, és az okádék nem várja meg, hogy kiérjen az ajtón és a járdára kerüljön: a pasas végighányja a padlót az asztala és az ajtó között, mire az ajtóhoz ér, be is fejezi, és száját törölve menne vissza a helyére. Persze, a kocsmáros kidobja, miközben szidja, mint a répát. Miután ezzel is végzett, nekilát feltakarítani a mocskot. Többen nem bírják már tovább, az előbbi kis műsor csak rontott az állapotukon, ők is rohannak, ki az utcára, ki a WC felé.

Furcsa ember a kocsmáros. Tudja, hogy mindennap eljártssa valaki ezt a ma estit, mégis higgadtan várja a következő napot. Fura. Rendelek még egy sört. Ezt már lassan kortyolgom, közben a kocsmában ülőket nézem.

Mozgalmasnak tűnik, sok ember van – majdnem húsz –, és majd mind-egyik beszél, hadonászik, cigi után matat a zsebében, vagy valami egészen mással foglalkozik, de innen nézve mégis mozdulatlanok és változatlanok, mint egy füstbe burkolt festmény, csupa torz fejű alak és félhomály.

Néha nem értem, mit keresek itt. Hajlamos vagyok megfeledkezni dolgokról, még akkor is, ha fontosak – általában azokról feledkezem meg legelőször. Megiszom a sört, de amint kiérek és megcsap a hűvös esti levegő, már tudom, hogy holnap újra eljövök ide két sörre.

Kiszenvedés

A lépcsőn felfelé haladva érezte az emeletet belengő cigarettafüstöt, amely teljesen elnyomta a tálcán gőzölgő húsleves illatát. Nem kopogott, tudta, hogy nem zavarja a férfit, aki most is az ablak felé fordított hintaszékében ült tehetetlenségtől, dühtől és fájdalomtól eltorzult arccal.

– Enni hoztam – szólt oda a nő fásultan. Sajnálni *már* nem tudta, haragudni *még* nem tudott rá.

Nem érkezett válasz, de kötelességének érezte, hogy egy mondatnál többet váltsanak.

– Hogy vagy?

– Szerinted mégis, hogy vagyok? – fordult hátra a férfi. A hányástól bevérzett a szeme és sárgállott a szája. Kezében mindig cigaretta égett, immár negyven éve. Tavaly őszig mondogatták neki, tegye le a bagót, ő mindig azt válaszolta, hogy *még* nem. Aztán kétoldali áttétes tüdőrákot diagnosztizáltak nála, s akkor azt mondogatta, hogy *már* nem.

A nő – a lánya – elkapta róla a tekintetét, nem akarta az apját így látni. A férfit ez feldühítette, felkelt, kissé megingott, majd elindult a lány felé. Sokszor megfordult a fejében, hogy a lánya most annyi idős, amennyi ő volt a fogantatásakor.

– Nézz rám! – szólt rekedten. A lány harcias hidegséggel szegezte rá szürkés-kék szeméit. Nem volt bennük semmi sem. Sem szánalom, sem megvetés, szomorúság, csalódottság, semmi, még szeretet vagy gyűlölet sem.

A férfi visszahőkölt, mintha mellbe vágták volna. A lány szemének üressége meglepte, sőt, megdöbbenette, hisz rájött, ő plántálta belé ezt a semmit a lánya tekintetébe. Nem tudhatta, hogy másokra hogyan nézett – már fél éve nem hagyta el az emeletet –, nem tudta, hogy az unokáját és a vejét milyen szeretettel nézi ez a szempár, őt pedig egy gödör ürességével.

Elszorult a szíve, mindent, ami vele történt, magának köszönhetett. Ő volt saját betegségének és magányának egyetlen forrása, és ezt csak most értette meg, amikor az erősödő köhögés térdre kényszerítette, majd négykézláb folytatta. Már vér piroslott a száján, majd vért is köpött, és a roham végén az erőlködéstől epét hányt.

A lánya továbbra is szoborként nézett rá. A világ kezdett összeszűkülni és besötétedni, mintha mindent egy fekete függöny takart volna el, csak a lányát nem, aki most gyöngyházfényben ragyogott. Annyira lenyűgözte a látvány, hogy fel sem fogta azt, ami vele történik. Pár pillanat múlva a lánya kinyitotta az immár láthatatlan ajtót, kiment, ő pedig nem látott többé semmit sem.

Tiszta Kafka

A szoba kicsi volt, vagy csak a plafonról csüngő villanykörte gyenge fénye tette azzá. Egy alumíniumasztal, két alumíniumszék, az egyikben egy férfi ült, előtte egy rakás mappa.

– Üljön le! – nem volt túlságosan parancsoló, de éreztem, hogy nem igazán lesz kedvesebb.

Leültem, gyöngyözni kezdett a homlokom.

– Ideges?

– Nem – vágtam rá a hazugságot csípőből.

Persze, hogy ideges voltam. Mindig az voltam, ha rendőrökkel vagy hasonlókcal találkoztam. Pedig egyáltalán nem volt rá okom, rendes állampolgár vagyok. Tudtam, hogy tudta, hazudtam, de nem szólt, csak ült és nézett. A haja fekete volt és sűrű, mint a kefe, csak fehér halántéka meg a ráncai jelezték, hogy nem fiatal.

– Tudja, hogy miért hoztuk be?

– Nem – feleltem higgadtan. Az igazat megvallva nem tudtam, hogy kik hoztak be és miért.

Keresgélni kezdett a mappák közt. „Vagy nem valami rendszeretők, vagy játszanak – gondoltam – hogy annyira jelentéktelenek vagyunk, hogy nem is veszik a fáradságot, hogy megfelelő sorrendbe rakják a mappákat?”

Az asztalon levő tizenkét aktából fentről a negyediket kivette, és elem tette. A mappán rajta volt a hivatal neve, de már nem emlékszem rá, sosem hallottam róla. Kinyitottam, tele volt fekete-fehér képekkel. Aztán mint ha csak a plafonról csöppentették volna rá a színeket, a képek kivirultak: barna parketta, rajta kék szőnyeg, drapp fal, sötétbarna, majdnem fekete

alvadt vér. Megbabonázva néztem a képeket. Mindegyiken ugyanaz volt, legalábbis nagyjából, a fényképész körbejárta a holttestet, hogy minden szögből jól látható legyen.

Átlapoztam a képeket, majd miután becsuktam a mappát, felnéztem a férfirra. Engem figyelt, tekintetéből és mimikájából egy „na?”-t tudtam kiolvasni. Mivel nem tudtam semmit hozzátenni, én is úgy néztem rá, hogy „na?”

– Na? – mondta.

– Mit na? – nem értettem, hogy mi közöm ehhez az egészhez.

– Nem ismerős a helyszín?

– Nem igazán.

– Igen? – majd kinyitotta a mappát. – Nézze meg jobban!

Mint egy szívdobbanás, úgy villantak fel a színek. És ekkor váratlanul bevillant: a padló, a szőnyeg, a fal. – Ez az én lakásom! – kiáltottam fel.

– Igen. A magáé, akárcsak az áldozat.

– Mi?

– Régóta figyeltük magát. Rendes ember, normális ember. Túl normális. Az ilyenek szoktak bekattanni és ilyeneket csinálni. Számítottunk rá, bár megakadályozni nem tudtuk.

– Miről beszél? Nem öltem meg senkit!

– Jobb beismernie, azzal talán enyhíthet az ítéleten. Talán. Bár ilyen brutális tett esetében ez nem biztos.

– De ha egyszer ártatlan vagyok!

– Ne hazudjon, legalább magának ne! Minden bizonyíték, a szemtanúk, minden ön ellen szól.

– Arra csak emlékeznek, hogy megöltem valakit a lakásomban, aztán meg maguk ott helyszínelnek.

Rátapintottam, a férfi arcán is láttam, görcsösen megvonaglott az egyik rágóizma.

„Hol készültek a képek? Mert nálam biztos nem. Kik lehetnek ezek? Ki az a hulla? És miért állítják, hogy én tettem?” – futottak át az agyamon a kérdések, de fölöslegesen, két nagydarab börtönőr-karakter jött be, felkaptak és vittek. Próbáltam ellenállni, de a második próbálkozás után beláttam, hogy hiába. Egy cellába vittek, rám csukták az ajtót, és vége volt.

Miért történt ez? Talán megrendelésre tették ezt, és valaki el akart tenni láb alól? Vagy tényleg azért csinálták, mert nem illek bele a társadalomképükbe? És egyáltalán kik ezek? Tömérdek kérdés, semmi válasz.

A cellából egy plafonra szerelt tévét láthattam, a kép fekete-fehér, az a szoba volt, amelyben én is ültem. Egy másik férfi ült már a székemen.

Szembesülés

A vonatfülke többi utasa kiszállt, így magam folytattam az utat hazafelé. Észre sem vettem, mikor aludtam el, de rögtön felriadtam, amint kinyílt a fülke ajtaja.

Ott állt, szinte betöltve az ajtót, nem is hagyott lehetőséget a menekülésre. Engem nézett, szerintem már azóta, hogy a fülke elé lépett a folyosón, vagy még korábról. A szemei... az a féktelen harag, amit még kordában tartott... éreztem, hogy nyomja a mellkasom, a fejem, a karjaim, és ahogy lépett egyet, mintha arcon vágta volna. Elfordítottam a tekintetem, és a kihalt, havatlan téli tájat bámultam, de akármennyire is próbálkoztam elmerülni a semmiben, továbbra is éreztem a tekintetét a tarkómon, mintha savas ostor csattogott volna rajtam. Még egyet lépett felém, én pedig képtelenné váltam arra, hogy ignoráljam. Attól, hogy megpróbáltam semmibe venni, megfeszült testének minden izma, szinte várta a megfelelő indokot arra, hogy rám támadhasson. Farkaszemet néztünk, és én bizonyultam az erőtlenebbnek. Képtelen voltam állni a tekintetét, ezért magam elé bámultam. Megtette a végső lépést felém, karnyújtásnyira volt tőlem. A nyomás egyre csak erősödött rajtam, már fulladtam és enyhén szédültem is. Utolsó erőmmel felnéztem rá, és a szeme közé mondtam tettetett nyugalommal:

– Nem.

Elvesztette az önkontrollját, megragadta a kabátom gallérját, felrántott és a falhoz vágott, csak úgy nyekkentem. Nem eresztett, de a keze már remegett a fokozódó dühtől. A kabátomat fogta, de úgy éreztem, mintha a torkomat egy ipari satuval szorongatná. Nem hittem volna, hogy ilyen erős, de hirtelen tisztában lettem vele, hogy játszi könnyedséggel téphetne szét.

– Nem! – kiáltottam az arcába, mire ő – engem még mindig nem eresztve – kinyitotta az ablakot (nem emlékeztem arra, hogy teljesen ki lehet nyitni a vonatablakokat, furcsálltam is volna, ha nem más köti le a figyelmemet), és félig kilógatott az ablakon. Továbbra is a kabátomnál fogva tartott, de már semmi emberi visszafogottság nem volt benne. Rázott, azt hittem, eltöri a hátam, és üvöltött, mint egy bestia.

– Nem! – kiáltottam újra már a maradék erőmet is felélve, de a vonat zakatolása és a szél zúgása elsodorta a hangomat.

Nem csinált már semmit sem. Nem rázott, nem üvöltött, nem szorongatott, csak elengedte a kabátom. Hallottam, ahogy a csattogó kerekek egyre közelebb és közelebb kerülnek a fejemhez...

És ekkor felriadtam.

– Hé, leszállni! – szólt rám durván a kalauz. Riadt tekintettel néztem, hol vagyok. A végállomáson voltam, nem pedig a hatvan kilométerrel korábbi helységben, de furcsamód mégis megkönnyebbültem.

Leszálltam, és értesítettem a családom, hogy ne várjanak, késni fogok. Buszra ültem, és elhatároztam, hogy feladom az ellenállást. Nem kell még egy rémálom, ez már a harmadik a héten. Meg kell mondanom neki az igazat.

A felhők

Itt akkor a legszebb a táj, ha felhős az ég. Az erdők és a puszták sűrű egymásutánja, a homokos földek és a borókások, a százéves nyárfa a határban. Azon gondolkodom, hogy hogy fogsz emlékezni rám. Mi marad meg benned az itthoni sétákból, a biciklizésekből a határban, kötődsz-e majd ide legalább egy kicsit. Ez síkvidék. Alföld. Az is eszembe jut, mostanában egyre sűrűbben, hogy ki ültette a környékbeli erdőket. Mi lenne, ha az egész környék egy végeláthatatlan fatenger lenne. Nem tudom, maradt-e fenn bármiféle dokumentáció az erdőtelepítőkről. Vagy mi az erdők neve. Talán nem is lényeges, hogy mi marad meg belőlem benned. A pusztaszag, a tücsökzene és a tehénlepények korongjai, vagy egy mezítlás öregember a vetésben. Nyomot hagyni felesleges.

A szerelem

Amikor először mutattam meg neked a falut, anya sárga biciklijével jöttél. Sokat beszéltem. Mutogattam, mi micsoda, ki hol lakik, meséltem, melyik utcarészlet hogy nézett ki korábban, hol voltak óriási, égig érő fák. A tanyaóra is kimentünk, ahol elmeséltem nagyapám emlékeit, mintha az enyémekek lennének. Felsétáltunk egy kis dombra, ahonnan belátható volt az egész táj, a pusztával, a gödrökkel, az erdőkkel, a faluszéli házakkal. Hazafelé már szürkületben tartottunk, sokan slauggal locsolták az utcát, hogy frissüljön a föld a nagy melegben. A kezemet

szagolgattam, a kézkrémed érződött rajta, általában még két napig kitart. Otthon a kutyák fogadtak, vacsora, a szűk, könyvekkel telezsúfolt, zöld szoba. Éjszaka az jutott eszembe, hogy te vajon mire gondolsz közben. Majd mindketten megszokjuk, hogy egyedül vagyunk, mondtad. Nem beszélek soha magamról, mondtam.

A táncos

Sokat gondoltam rá, hogy egyszer majd biztosan megismersz egy kiváló táncost. Valakit, akinek lehengető lesz a személye, a gesztusai, az eleganciája. Valakit, akinek nem kell folyton azt mondani, hogy húzd ki magad. Valakit, akivel magától értetődő lesz minden, minden húzás, átvető, váltás, forgatás, kidobás. Valakit, aki tökéletesen tud bánni a testével, akivel kijön minden, aki minden helyzetben megtart, irányít, hogy ha akarnád, se tudj rontani. Valakit, aki határozott. Valakit, aki egy legényest vagy pontozót is úgy tud, mint senki, akit azelőtt láttál. Valakit, aki elfeledteti veled a külvilágot, a múltadat, a jövődet, a munkád, még a lépést és a falut és a dialektust is, és csak a zene lesz, a brácsa lüktető zúgása, az elmosódott képek, az izzadtságsgzag. És egy öregember, egy teljesen más tájegységen, ahogy erre gondol.

„Áthúzott versek”

Danyi Zoltán *Több fehér* című kötetéről

Danyi Zoltán új verseskönete vékonyságával tűnik ki, ami a szerző alapos szelekciójára utal. A könyv végén megtalálható, mely ciklusaiból válogatott a költő, tehát ír, nem hallgat el, de húz, szelektál. Egy vaskos kötetnyi vers marad így ki a könyvből, aminek csak a nyomai látszanak. A huszonhét vers a következő ciklusokból való: *Több fehér*, *Monológok egy színésznőnek*, *A cs. és kir. rózsakert*, *Háborús versek*. A jelzett ciklusok számozottan állnak a verscímek alatt. Danyi nem számozta meg áthúzott verseit, amelyek külön árnyalják poétikáját. A motívumok nyomain haladva egy olyan új költői szemlélet bontakozik ki, ami tökéletesen megfelel a könyv formaeszméjének. A *Több fehér* egy kihordott, letisztult és a végsőig kifinomult versek gyűjteménye, a szó legnemesebb értelmében.

Több mint negyven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Domonkos István *Áthúzott versek* (1971) című kötetének poétikája aktualizálódjon. Pontosabban szólva Domonkos versei fél évszázaddal megelőzték megjelenésük korát. Danyi Zoltán költészete felől megközelítve, csaknem értetűvé válik Domonkos István akkori elhallgatása. Egy költő „törlésjel” alá helyezi, áthúzza saját verseit, és nem lép tovább. Danyi is áthúz, töröl, de nem áll meg. Majdnem semmi, ami így megmarad, ám ír, és az írás megőrződik. Jó példa erre Varga Mátyásnak a kötethez szervesen tartozó utószava, melyben a szerző Danyi Zoltán új versei továbbértelmezhetőségének lehetőségéről tanúskodik.

A *Több fehér* című kötetben szinte minden megvan, amit az *Áthúzott versek* előrevetítenek: „...vesd utánam mint rögöt / a szót és állj tovább...” – inti Domonkos az eljövendő generációt. Életről és halálról, az ifjúságról, a szerelmesekről, egy szép tavaszi nappal szólnának ezek a versek, ha a kötet végén álló *Kormányeltörésben* át nem húzná a költő eddigi számításait,

jövőre vonatkozó elképzeléseit. A modern versforma nem bírja el a nagyszabású poéma súlyát, Domonkos István versbeszéde a *Kormányeltörésben* után bizonytalan időre megszakad, visszafelé haladva pedig „törlésjel” alá kerül. Danyi Zoltán ott kezdi el, ahol Domonkos abbahagyta, a *Több fehér* évtizedes csöndet tör meg, a költő alkatából adódóan alig hallhatóan.

Danyi Zoltán a tiszta költészetet helyezi „törlésjel” alá háborús élményei hatására. Nézőpont kérdése, hogy a *poésie pure* vagy a *poésie brute* fontosabb, mindenestre mindkettőt autentikusan műveli a költő. Az adornói kérdés gyötörheti Danyit, de ez csak a költészete javára válhat. Olyan új perspektívák nyílnak meg ezáltal, amelyek a mondható határait érintik: „...az elmondhatatlan elmondását nem beteljesíteni szándékozik, hanem az erre tett kísérletet teszi meg poétikai elvé” – írja Varga Mátyás. Kétségtelen, hogy a *Háborús versek* ciklusából való darabok dominálnak a kis kötetben, de ott vannak a nyomai a tiszta költészetnek is, amely terjedelme a számozást követve nem elenyésző. Danyi az adornói kérdést úgy oldja meg, hogy háborús költészetet ír, amelynek legbrutálisabb darabja a *Rendszerint a főpap* című vers. A gonoszra való rámutatás túllép a poétikai kereteken, és Danyi Zoltán etikáját hangsúlyozza. Ebből a tekintetből nézve Danyi háborús költészete áthúzza a költő versről alkotott eddigi elképzeléseit, és a mondhatóság kérdését aktualizálja. Csaknem minden versnél előlről kell kezdenie, mintha megszólalása első és az utolsó lenne egyben. Így jut el a költő a kegyelmi állapotig, amelyben a költészet születésének nagyszerű pillanatai villannak fel.

A *Kormányeltörésben* korszakalkotó mű, s mint ilyen jó időre áthúz minden előtte és utána írt verset, ami immár nemcsak Domonkos István irodalomtörténeti helyét, hanem egész irodalmunkat érinti. A destruált versbeszéd újjáépítésére Sziveri óta kellett várni, ami évtizedekben mérhető. Kivételt képez talán az *Áthúzott versek* szerkesztője, Tolnai Ottó, aki a verseket válogatta, és aki saját költészetén belül végezte el azokat a fontos műveleteket, amelyeket egy egész irodalomnak kellett volna kiteljesítenie. Az *Áthúzott versek* akkor látszik folytathatónak, ha valaki sajátjaként éli meg poétikáját, és csak ezután jöhet az igazi újrakezdés. Ha eljön egy nemzedék, amely számára saját problémává válik a destrukció, melyen belül képes újjáépíteni önnön költői világát.

Danyi Zoltán új kötetének pontosan tizenhét verse reprezentálja a tiszta költészetet, a többi háborús vagy áthúzott vers. Már a címadás is sokat beszél a könyv formaeszméjéről. A több fehér több tiszta lapot jelent a könyvben, ami a versek közötti tágasságokban mutatkozik meg. Az alcímet én Császári és királyi rózsakertnek olvastam, ez az a metafizikus tér, amelyben a versek egymás között elrendeződnek. A kertben sétálva Arany

János-i sorok tűnnek fel: „...Nem szín, / másolata egy színnek.” – írja a virágzó birsról Danyi. A szóképek közül a hasonlat finom megmunkálása hívja magára a figyelmet. A leszakadó ég, a zuhanó lomb hangjára hasonlít, a tájkép a képkalkotás folyamatának a vázlata: „Közelről: mind reszket / és remeg. / Távolabbról: hullámzó / tánc.” A verscímek legtöbbje is természeti kép, amely a rózsakertben burjánzik. A színek kiválasztása is fontos szerepet játszik a hasonlatok kialakításában, melyek a modern költészet eszköztárából valók. A fehér mellett különösen a kéknek van jelentősége, amely a szem, az erotika és a tenger színe. Egyszóval Danyi Zoltán karcsú kötete motívumokat villant fel egy pillanatra, hogy szigorú szerkesztésének megfelelően több teret engedjen a hallgatásnak. Danyi poétikai elvévé teszi a törlést, verssorokat húz át, ami már átmenetet jelent a háborús költészetbe. A *Mennyi pótcselekvés* című vers a tiszta költészet fokozatos visszavonása, ami aztán a *Háborús versek*ben megy végbe. Danyi Zoltán vallomása szerint a *Háborús versek* bemocskolják a tiszta költészetet, áthúzzák azt. Ide kell az erkölcsi, kritikusi bátorítás, egypár jó szó a *Háborús versek* megvédése érdekében: 1. A boszniai háború nagy hatással volt Danyira, ami immár nem hallgatható el; (!) 2. A háború nyomai ezután is ott lesznek verseiben, és a költő etikáját reprezentálják; 3. Az áthúzott versek következményével tisztába kell lennie Danyi Zoltánnak, mert csak ez biztosíthatja a költői továbblépés lehetőségét.

Habár a *Háborús versek* esztétikai súlya nem mérhető össze a *Kormány-eltörésben* jelentőségével, poétikája azonban hasonló szerepet játszik, mint az *Áthúzott versek* esetében. Domonkos „törlésjel” alá helyezett poemájának elhíresült sorai: „ez nem lenni vers / én imitálni vers” a tiszta költészet visszavonásának gesztusában visszhangzik újra Danyi Zoltánnál. A *Háborús versek*ben Danyi egy olyan egzisztenciálisan új kifejezésformára talált, aminek a költő szinte maga sincs tudatában. A „téves csatatér” nyomain haladva kibontakozik a mindenkori gonosz megnevezésének posztulátuma, ami már nem húzható át. Beszűrődik a verstestbe, és a nehézkedés törvényszerűségének engedve átformálja azt. A *Hámozó* című vers a *Több fehér* ciklus tizenkettedik darabjaként már az új verseszményt reprezentálja: a „Pengényi acél a szívben” a háborús élmény feldolgozhatatlanságának a képe. A *Több fehér* című kötet háborús versei nem állnak külön, hanem a másik három ciklus versei közé ékelődnek, formaeszméjük tekintetében pedig áthatják egymást. Lucidus költészet a Danyi Zoltáné, ami főleg a stílus tisztaságában nyilvánul meg – a tiszta költészet formát kölcsönöz a háborús verseknek. A világkép és a forma közötti repedésekből tör fel aztán az a kis innovációs többlet, amit a huszonnégy vers létrehoz. Alig valami, de a megújulásra éppen elegendő (Új Forrás Kiadó, Tata, 2012).

Bezzeg Gyula fotója

Szürreális pornográfia

Az egyéb fotóhasználatoktól intézményesen elkülönülő fotóművészet a 19. század utolsó másfél évtizedében született meg. Könnyedén áttekinthetjük hát innovációit, és ráláthatunk a képalkotás lényegi jegeire. Kis fotóművészeti kutatás után megállapíthatjuk, hogy a világon készített művészi értékű fotók többségének elemi témája az ember mint olyan és a másik teste, amely lehet heroikus, szent, szenvedő, tragikus, karneváli, pornografikus vagy éppen haldokló.¹ A fotográfia minden formájában képalkotásra szolgál. Mint sok helyütt említésre kerül, a fénykép halhatatlanná teszi, „bebalzsamozza” az emberi testet az élet különböző periódusaiban.

A fotókritikának nincs gazdag hagyománya, ezért sem véletlen a nyelvi szegénysége. Értékelési-értelmezési nyelve olykor a festészet szókincsét applikálja: kompozíció, fény és így tovább. Többnyire a legkörvonalazottabb kifejezésekhez folyamodik. Azt méltányolja a fényképezésben, hogy finom, érdekes, erőteljes, összetett, egyszerű vagy – ez a legkedveltebb fordulat – megtevesztően egyszerű. A művészet gyanánt kezelt fényképezés egészen mást kíván a képzelőerőtől és az ízléstől, mint a hagyományosan értelmezett festmény. „A festészet esztétikai értékelésére kialakult normák az eredetiség (illetve a hamisítás) ismérven alapszanak, tovább a mesterségbeli tudásén – a fényképezésben ezek az ismérvek lényegtelenek vagy egyszerűen nem is léteznek.”²

¹ Lásd Földes Györgyi Peter Brooksra való hivatkozását: Szövegek, testek szövegtestek, a testírás-elmélet irányai. *Helikon*, 2011. 1–2. 21.

² Susan Sontag: *A fényképezésről*. Fordította Nemes Anna. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981. 159.

Bezzeg Gyula képvilágában felfedezhető a stílus belső összetartó ereje, amely ritkaságnak számít, mivel számos esetben jóval felszínesebb a viszony egy fotográfus alkotásai között. Bezzeg felvételeinek mind-egyikén megmutatkozik az egyéni kézjegy, a szubjektív képi megfogalmazás. Ebben a művészetben valami mást, valami újat tudott kreálni. Olyannyira, hogy több száz kép közül is azonosíthatóak munkái.

Stílusára a folytonosság jellemző. Nem ingázik a fotóművészeti irányzatok között. Alkotásain a szokatlan szituációban beállított meztelen test dominál. Nemcsak a modelljeit, de a környezetet is lecsupaszítja. Néhol ennek ellenére a kompozícióban jelzésszerűen elhelyez egy-egy kelléket. A kiüresített tér és a levetkőztetett test „némasága” óriási feszültséget generál. Modelljeit egy régi, kopott szobába, egy bútoradarabra vagy éppen egy üres sarokba állítja. A tisztátalan környezet a testet nem mocskolja be. Elvont és nyugtalanító szféra képződik a fotóin, amelyet a beállítás, a póz és a környezet együttese alakít ki. Alkotásainak többsége ezért már-már nyomasztó légkörű. Legtöbb felvételét a fekete-fehér tónus jellemzi. Rikító és élénk színeket sohasem alkalmaz. Mérsékelt színkezelése is nagyban befolyásolja a felvételei hangulatát. Sok fotográfus – nagy valószínűséggel Bezzeg Gyula is – a fekete-fehér képet kedveli jobban, mivel finomabbnak és kevésbé dokumentumszerűnek érzi a színesnél.

Vonatkoztassunk el Bezzeg Gyula korábban készített fotóitól, és fókuszáljunk legújabb képeire. Ezen fotósorozaton a „*la mise a nu*”, azaz a meztelenre vetkőzés érvényesül. Mind a pornográf, mind az erotikus fénykép első látásra sokkolja a nézőt. A társadalom még napjainkban sem tudja közömbösen fogadni a meztelenség látványát. A pornográf és az erotikus fotók imázsa között – ha első látásra nem is –, de óriási különbség van. „Semmi sem egyneműbb, mint egy pornográf fénykép. Mindig naiv, nincs benne semmi kiszámítottság. Olyan, mintha egy kivilágított kirakatban csak egyetlen játék volna: egyetlen dologra, a szexre koncentrálnál, teljes egészében, soha nincs mögöttes, alkalmatlan tárgya, amely leárnyékolná, késleltetné vagy háttérbe szorítaná az elsőt.”³

Ezzel ellentétben Bezzeg Gyula fotói nem a szexre, és nem is a nemi szervre összpontosítanak, előfordul ugyanis, hogy egyáltalán nem mutatják, eltakarják azt. Néhol az akt érzékenyebb részei teljesen kint

³ Roland Barthes: *A világoskamra*. Jegyzetek a fotográfiáról. Fordította Ferch Magda. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985. 50.

vannak a képből, de ha láttatja is ezeket, akkor valamilyen módon elvezeti tőlük a szemlélő tekintetét. A *punctum*⁴ egy hatáspontként működő részlet, ami ezen képek esetében a könyv. A különböző testhelyzetekben lefényképezett ideális női test valójában a megtestesült erotika. A fotók esztétikai értékét a határozott kompozíció, a finom megvilágítás és az arányos test adja. A mögöttes „vak mezőt” egy képen a kinyújtott kézben tartott könyv jelenti, mintegy kiszélesítve szellemi tereiben a képet. A modell ezzel az „eszközzel” – amit hol a kinyújtott kezében a teste mellett, hol pedig a lágyéka vagy az arca előtt tart – elvezeti a fedetlen testéről az értelmezést. A művészi igényű fotó *punctum*-ja mindenképpen többletet jelent a pornográf képekkel szemben, ezt annak ellenére pluszként adjuk hozzá a fotográfiákhoz, hogy már benne van. Nem meglepő, hogy az akt azon a képen nyílik meg előttünk leginkább, amelyen a test két szekrény közöttjében, egy széken állva mutatja meg magát. Itt is elhelyezett a fotográfus egy *punctum*-mozzanatot, de úgy, hogy a kép centrumát mégis a test alkotja. A bizarrnak is mondható könyvtári környezetválasztás is igen jó döntésnek bizonyul: a háttérben felvonuló kötetek tarkasága mindegyik fotó esetében kiemeli a sápadt test kontúrjait, erőteljesen hangsúlyozva a tematikus elemek „váratlan találkozásának” mozzanatát és a „felszínes realizmus” megzavarásának szándékát. „Az a távolság a szürreális, amelyet a fénykép létrehoz, és áthidal...”⁵ a szellemi sugallatú környezet és a fedetlenül mutatkozó testiség között.

A fényképezés egyik elévülhetetlen érdeme, hogy föltalálta azt a forrást, amellyel az élőlényt tárggyá, a tárgyat pedig élőlényvé lehet alakítani. A fényképezőgépek megvan az a lehetősége, hogy elszemélytelenítse, tárggyá változtassa a felvétel alanyát. Vannak képek, amelyek a test egyes részei nem mutatkoznak meg. Gondolok itt a fejre, amelyet a művész vagy kitol, vagy eltakar, persze szándékosan. Hiányzik innen az arc, amely egy fénykép esetében rendkívül sokatmondó lehet, mert befolyásolja annak hangulatát. A tekintet és az arckifejezés érzelmeiket közvetíti. Ez az alkalmazás egyébként a művész ismertetőjegye, ugyanis ettől lesz a fotó olyan Bezzeg alkotta.

A fotográfus felvételeinek látványa Magdalena Abakanowicz 1986-os *Fejetlenek* című szoborcsoportját juttatja eszembe. Ezen az alkotáson a szobrász a nyaktól felfelé nem dolgozta ki a művét, tehát a fejlet teljes

⁴ I. m. 66.

⁵ Susan Sontag: i. m. 71.

egészében kiiktatta. Mind a két alkotó esetében ez a képzőművészeti fogás az elfojtott egyéniség képzetét teremti meg. Egyébként a márványszerű bőr, a természetellenesen arányos test a szoborszerűség látzatát kelti.

A fotókon a test mintegy behatol, beilleszkedik a nyelvi kultúra birodalmába, így egy sokkal mélyebb síkon is értelmezhetőek ezek a képek. Egybevetül a test és a könyv mint szövegtér, s így létrejön a szövegtest allegóriája. Abból kiindulva, hogy „[a] szöveg írja a testet, a test írja a szöveget, sőt, továbbmenve, egyes elméletek szerint a szöveg is test, a test is szöveg”⁶, azt is mondhatnánk, itt a könyv írja a test kiterjesztett jelentéseit, és a test fogalmazza a könyv szokatlan helyzeti szemantikáját. Az is bizonyos, hogy a könyv is test, és az is felmerülhet, hogy a test is könyv: olykor nyitott, máskor csukott.

⁶ Földes Györgyi: Szövegek, testek szövegtestek, a testírás-elmélet irányjai. *Helikon*, 2011. 1–2. 21.

Beszeg Gyula fotója

Dugovics Titusz tündöklése és bukása

Időutazás egy motívum nyomában

1.

A 19. század második felében, valamint a 20. század során szinte végig aligha tekinthette magát művelt embernek, aki Dugovics Titusz nevének hallatán ne gondolt volna az 1456-os nándorfehérvári diadalra, s nem aszszociálta volna hozzá legott az egyéni önfeláldozás képében megnyilvánuló hazaszeretetet. Mivel a nándorfehérvári várvédő katona hőstettét nem kívánom a magam szavaival elmesélni, idézem ezen a helyen néhány történeti munka részletét, amelyben a mai olvasó írott formában is találkozhat Dugovics Titusz hőstetének megfogalmazásával.

A nándorfehérvári diadal egyik kiváló összefoglalásában az alábbiak olvashatóak: „Da Capistrano most távollétében tesz csodát: a katonák a zűrzavarban őt vélik fölismerni a várfokon imádkozó szerzetesben. Márpedig az olasz prédikátort ők is mind ugyanazzal a rajongó csodálattal tisztelik, mint régi nagy szónoklatainak elragadtatott hallgatói. Azt híven, hogy ő az, aki térdel közöttük, szinte eszelősen vetik magukat az ellenség-re. Egyikük, Hunyadi régi katonája, a várnai csata veteránja, a Vas megyei Dugovics Titusz egyenesen a török zászlótartóra ront. »Mivel sehogy sem tudta megakadályozni, hogy a toronyra kitűzze a jelvényt, átnyalábolta a törököt, és a magasból a mélybe leugorva, magával rántotta.« (Bonfini) Már hajnalodik, a dermesztő jelenetet sokan látják. Az önfeláldozó hősiesség megrendítő példája lelket önt a magyarokba, s megzavarja a törököt.»¹ Egy másik történeti munka, amely ugyancsak Nándorfehérvár 1456-os ostromát dolgozza fel, az alábbiakat írja, szintén Bonfinire hivatkozva: „A küzdelem másik lélektani fordulópontja egy vitézhez köthető. »Emlékeznek egy zászlóval odalopakodó törökre, aki gyorsan kúszott fölfelé a

legmagasabb toronyra, hogy királyának jelvényét annak csúcsára kitűzze, és ezzel bátorságot öntsön a többiekbe, akik még nem nyomultak be, hogy ők is jöjjenek a városba, a magyart pedig le akarta hajítani, hogy a keresztényeket elcsüggesse. Nyomban utánaered egy magyar, és mielőtt amaz a nemzeti zászlót ledobná, a torony tetején verekedni kezdenek. És mert a magyar másképp nem tudta megakadályozni, megragadja a törököt, és a legmagasabb csúcsról azzal együtt a mélybe veti magát.« E két eset olyan erőt kölcsönzött a nándorfehérváriaknak, hogy talán nem volt a töröknek annyi katonája, amennyit le ne vágtak volna a védők ezekben az órákban. Akkora erőt adott a Kapisztránnak látott ferences barát és Dugovics Titusz hőstette, hogy nem állhatott senki a magyarok útjába ezután.”²

Mint láthattuk, mindkét szerző Bonfini idézve beszéli el az önfeláldozó magyar várvédő hőstettét, Bonfini azonban nevet nem említ, tehát mindkét szerzőnk máshonnan merített adatok alapján nevezte Dugovics Titusznak a példás magyart. Egy szerb szerző, aki Belgrád (Nándorfehérvár) középkori történetéről szóló monográfiájában az 1456-os várostromról ír, ugyancsak megemlékezik egy bátor várvédőről, szintén név nélkül: „A harc mindenütt folyt a városban, az utcákon, a város főterén és a városfalakon, ahol a janicsárok megkísérelték kitűzni zászlóikat, hogy ezzel további új és még erőteljesebb ösztönzést nyújtsanak csapataiknak. Sok ház már égett a városban. Egy bátor várvédő, miután hiábavaló harcot vívott egy törökkel, aki megpróbálta kitűzni zászlaját, vele együtt lezuhant a várfalról.”³ Ezekben a mondatokban is Bonfini sorai visszhangoznak tovább. S valóban: a lábjegyzetben őrá, Thuróczyra és másokra történik hivatkozás.⁴

A hőstett még két leírását érdemes idézni annak szemléltetésére, hogy a szerzők milyen változatos módon adták elő ugyanazt a történetet. „Mehmed éjjél tájban ismét a várra küldte katonáit. A janicsárok megint betörték a várba, és egyre többen jutottak fel a vár falaira is. A szultán egyik katonája már a lófarkas zászlót készült kitűzni a kaputoronyra, amikor Dugovics Titusz, Hunyadi régi hű harcostársa, aki már Várnánál is vele harcolt, rávetette magát a janicsárra, és mivel nem bírta vele, magával rántotta a mélybe. A védők július 22-én hajnalban kerekedtek felül az ostromlókon, akikre kénbe mártott égő rőzsét dobtak.”⁵ Egy nálunk megjelent évfordulós dolgozat szerzője másként látta az önfeláldozó várvédő

² CSEH 2007. 157–158.

³ KALIĆ-MIJUŠKOVIĆ 1967. 154.

⁴ Ugyanott: 393.

⁵ ÁGOSTON 2000. 242–244.

katonai nemzeti hovatartozását: „Amikor már a belső falak is ostrom alá kerültek, döbbenetes eset történt. Hunyadi egyik idős katonája vakmerő megoldást választott. Dugovics Titusz, észrevéve azt a janicsárt, aki a vár fokára akarta kitűzni a lófarkas zöld zászlót, ellenfelét magával rántotta a mélybe. A horvát vitéz meghalt, de hősi tettével lelket öntött társaiba.”⁶

Honnan került tehát Dugovics Titusz a képbe, teheti fel a kérdést a mai olvasó? S abban a szerencsés helyzetben van, hogy ebben az ügyben ma már nem kell fölösleges nyomozást folytatnia, mert ezt a nyomozást már elvégezte egy történész, s remek oknyomozó tanulmány formájában a nyilvánosság elé tárta.⁷ Olyan tanulmányról van szó, amely történész, művelődéstörténész és folklórkutató számára is valóságos csemege, éppen ezért az alábbiakban – anélkül, hogy újrameselném az egész szöveget – legfontosabb eredményeit és következtetéseit bemutatom az olvasónak. A szerző – Szócs Tibor – azzal indítja tanulmányát, hogy felsorol egy sor szakirodalmi és népszerűsítő munkát, amelyben „*az önfeláldozás és hősiesség egyik ikonjává nemesült*” Dugovics Titusz nándorfehérvári hőstettét tárgyalják. Ugyanakkor utal arra, hogy a magyar történettudományban már néhány évtizede egyre kifejezettebb lett az a vélemény, hogy Dugovics Titusz voltaképpen nem is létezett, s a hőstettéről felsorolt oklevelek mind hamisítványok. Történelmi legendáról van szó tehát, s éppen ennek a legendának kialakulását vizsgálta dolgozatában Szócs Tibor.

Egyik legfontosabb megállapítása az, hogy a nándorfehérvári diadallal kapcsolatos nem csekély kútfőanyagban és magának az ostromnak leírásaiban egyetlen helyen, Antonio Bonfini *A magyar történelem tizedei*⁸ című művében szerepel leírás az önfeláldozó magyar katonáról. (Leírásának java részét az előbbiekben bemutatott két szerző szövegében már láttuk.) Szócs egyébként az egész részletet idézi magyar fordításban, de latin eredetiben is. Forrásként a szóbeli hagyományt jelölve meg.⁹ (Itt már a folklorista is hegyezi a fülét.) Ezután megtudjuk, hogy Bonfini az önfeláldozó magyar katonai motívumát még egy helyen, Jajca (Jajce) 1464-es ostroma kapcsán is bemutatja művében. Itt arról van szó, hogy Mátyás király 1463-ban elfoglalja a töröktől Jajca várát, de a szultán, II. Hódító Mehmed egy esztendő múlva visszatér és vissza próbálja venni a magyaroktól a várát. Az ostrom sikertelen maradt, de Bonfini elmond egy részletet, ami alapján véve a nándorfehérvári önfeláldozó hőstett változata: „Megemlékeznek

⁶ HARDI IRSÁI 2006. 14.

⁷ SZÓCS 2009.

⁸ Magyarul: BONFINI 1995. 676.

⁹ SZÓCS 2009. 4.

egy magyar ragyogó hőstettéről, aki észrevette, hogy egy török ki akarja tüzni a császári jelvényt az egyik toronyra, mire a magasból a támadóval együtt levetette magát a mélybe, hogy továbbra is Corvinus zászlaját lássa mindenki.”¹⁰ (Innentől fogva a folklorista figyelme lankadatlan, hisz ezután egy balkáni renegát szerző, Konstantin Mihailović is belép a képbe, vagyis magyar–délszláv összehasonlító vonatkozásai is vannak az egyébként is izgalmas kérdésnek.) Szőcs ezután ismerteti azokat az alapvető adatokat, amelyeket a magyar(országi) olvasó nemigen tudhat Konstantin Mihailovićról, akit Michalović Konstantin néven emleget, de hozzáteszi: Osztrovicai Konstantinnak is nevezik. (Ez az utóbbi kiegészítés helyes; a szerb irodalomtörténet teljes névén, Konstantin Mihailović iz Ostrovice néven emlegeti.) Mihailović műve: *A janicsár emlékei, avagy török krónika*.¹¹ Művében a következő részlet képezi a Bonfini által Jajcához kötött hőstett változatát: „Meghallván, hogy mi történik Boszniában, Mohamed császár egy év múlva visszatér városokat foglalva el, de ágyúi nem voltak vele, ezért elrendelte, hogy ott ágyúkat öntsenek, majd ezekből lövetve Jajcát, összes falait lerombolta, majd ezután elrendelte a rohamot. S már a császári zászló a falon volt, de egy városvédő gyalogos harcba bocsátkozott egy janicsárral a zászlóért. De oly erősen kapaszkodtak egymásba, hogy mindketten lezuhantak a falról és halálra zúzták magukat.”¹² A Szőcs által idézett változat (szövegrészlet) nem mindenben egyezik meg az általam (a mű szerb fordításából magyarra áttett) szöveggel, mivel Szőcs nem az általa jelzett lengyel nyelvű kiadást használta, hanem Thallóczy Jajcáról szóló művének függelékéből merítette Konstantin Mihailović szövegének magyar változatát.¹³ Mivel ebben a pillanatban Thallóczy művének csupán horvát fordítása van kezem ügyében, az ott kivonatolt Konstantin Mihailović is azt a szöveget hozza, amelyet magam idéztem.¹⁴ Tehát érthetetlen, hogy a Szőcs által idézett szöveg ettől miért tér el.¹⁵

Tovább folytatva Szőcs dolgozatának ismertetését, elmondható, hogy fontos megállapítása: Mihailović semmiképpen sem ismerhette Bonfini

¹⁰ Magyarul: BONFINI 1995. 736. (Bővebb szöveg.)

¹¹ Legutóbbi szerb nyelvű kiadásai: MIHAILOVIĆ 1966. és MIHAILOVIĆ 1986.

¹² MIHAILOVIĆ 1986. 142. (35. fejezet)

¹³ SZŐCS 2009. 5., forrása: THALLÓCZY 1915. CCCXXII.

¹⁴ Lásd: THALLÓCZY 1916. 277.

¹⁵ Szőcs Thallóczy művének eredetijét (a magyar változatot) használta, s abban a kérdéses részlet eltér a Milan Šufflay által készített horvát változattól. Az eredeti és a horvát fordítás is egy lengyel eredetire hivatkozik forrásul, de a horvát kiadás tud Mihailović művének első szerb nyelvű kiadásáról is, melyről azt állítja, hogy nem tartalmaz semmi újat, s teljesen azonos a lengyelével.

művét, tehát az általa (is) jelzett motívum (az önfeláldozó magyar várvédő hőstette) Bonfinitól független forrásnak számít. S itt idézni kell egyik fontos mondatát: „A középkorból tehát e két szerző három említése áll rendelkezésünkre, amely valamilyen formában kapcsolatba hozható a magyarországi Dugovics-motívummal.”¹⁶ Ezt a mondatot olvasva kezdetben úgy tűnt, hogy Bonfinin és Mihailovičon kívül még két (késő)középkori forrás is megőrizte számunkra az itt tárgyalt Dugovics-motívumot. A fentebb már említett szerb Belgrád-monográfia szerzője, Jovanka Kalić-Mijušković ugyanis az idézett részlethez tartozó lábjegyzetében az önfeláldozó várvédő hős cselekedetéhez forrásként Bonfini mellett (sőt előtt) Thuróczyt említi, valamint Kemalpasazade török történetírót, F. Babinger német oszmanológus egyik tanulmányában idézve.¹⁷ Thuróczy János krónikáját kézbe véve azonban meg kellett állapítani, hogy abban a vizsgált motívumról Nándorfehérvár 1456-os ostroma kapcsán nincs említés.¹⁸ (Bár, tehetném hozzá, ha a 15. század második felében valóban létezett valamiféle szóbeli hagyomány a tárgyalt motívum kapcsán, akkor a Mátyás udvarában [is] tevékenykedő Thuróczynak arról lehetett volna értesülése, annál is inkább, mert Jajcát maga Mátyás ostromolta és foglalta el, Nándorfehérvár védelmének és az egész diadalnak hadvezére pedig Mátyás apja, Hunyadi János volt.) Forrásként tehát Thuróczyt megjelölni tévedés, ami pedig Kemalpasazadét illeti, ha nála (melyik művében?) valóban megjelenne az itt tárgyalt motívum, az főnyeremény lenne a Dugovics-motívum vándorútjának tárgyalásában. Mivel Babinger jelzett tanulmánya számomra ismeretlen, továbbá kisült, hogy a szerb történész(nő) hivatkozása Thuróczyra téves és pontatlan, nem valószínű, hogy Kemalpasazade ismeretlen adatokat tartogatna számunkra.¹⁹

Szőcs dolgozata a továbbiakban azt vizsgálja, hogy a Dugovics-motívum (a hős nevesítése nélkül) a későbbiek során mely művekben fordul elő. (Thuróczy János krónikáját ő sem említi.) Ezt a filológiát nem részletezve, csupán az említhető meg, hogy csehországi szerzők tollán nemzeti hős született, vagyis az önfeláldozó nándorfehérvári várvédő cseh vitézzé lépett elő. Néhány 18. századi népszerűsítő munkában feltűnik a motívum, hol Jajcához, hol Nándorfehérvárhoz kapcsolva. A 18. és 19. század fordulóján aztán egy német nyelvű munkában Hans Körmend (Körmend[i] János) néven megtörténik a nándorfehérvári hős nevesítésére

¹⁶ SZŐCS 2009. 6.

¹⁷ Lásd a 3. jegyzetet.

¹⁸ THURÓCZY 2001. 305–311.

¹⁹ Babinger tanulmánya (BABINGER 1957.) később előkerült, abban valóban nincs utalás a Dugovics-motívumra. Lásd e dolgozat második részének elején írtakat.

irányuló első kísérlet is. E név azonban nem vált ismertté a művelt nagyközönség előtt.

A Dugovics Titusz név (amely egy kissé korábbi munkában már említésre került) 1824-től kezdődően indult hódító útjára a magyar irodalomban és cikkírók körében. Ekkor jelent meg ugyanis Döbrentei Gábor nevezetes dolgozata a Tudományos Gyűjteményben *Dugovics Titusz, ki magát, csak hogy Nemzete győzzön, halálra szánta* címmel.²⁰ A cikket és teljes argumentációját Szócs részletesen ismerteti, amiből ezen a helyen azt kell megemlíteni, hogy Döbrentei Vas megyében találkozott egy Dugovics Imre nevű egyénnel, akinek birtokában volt egy állítólagos, Mátyás király által kibocsátott adománylevél, melyben birtokot adományozott Dugovics Titusz fiának, Dugovics Bertalannak, apja, Hunyadi János iránt tanúsított hűsége jutalmául. Az oklevél szerint Dugovics Titusz hűséges katonája volt Hunyadinak a várnai (egyébként vereséggel végződő), valamint a nándorfehérvári (hatalmas diadallal végződő) csatában, s utóbbiban hősiesség, önfeláldozó tettét körül is írta. S ennek a Bertalannak utódja, Dugovics Imre találta meg az őse nevére kiállított adománylevelet.

Ez az Imre nevű utód aztán talált még egy oklevelet, amelyet 1705-ben állítottak ki egy másik ős, Dugovics György nevére, s abban is utalás történik „Tit”-re, az elődre, ki a belgrádi toronynál halt hősi halált. De ez még mindig nem volt elég, Dugovics Imre, a dicső nándorfehérvári hős kései utódja, talált még egy levelet, melyben (a levél keltezése: 1588!) ismét utalás történik „*az nagy withiz Belgrády Thitus*”-ról.²¹ Ennyi oklevelés bizonyíték valósággal lehengette a teljesen begerjedt Döbrenteit, „aki több oldalon keresztül bizonygatta, hogy ez a Titusz mindenképpen magyar volt és nem horvát, ezután részletesen elmesélte a nándorfehérvári hőstett történetét, politikai hátterét. A tanulmány végén kitér arra, hogy Bonfini Jajca kapcsán szintén említ egy hasonló esetet, de a vitéz nevére itt is hallgat, mindenesetre Döbrentei közölte a humanista történetíró erre vonatkozó szövegrészét is, mert »talán még egykor ennek neve is előkerül.«²² Döbrentei tanulmánya némi vitát eredményezett „a nándorfehérvári önfeláldozó magyar hős” nemzetisége vonatkozásában (volt, akinek szúrta szemét a hős nevének -ics végződése), ám ez végül is nem sok vizet zavart, s ettől kezdve megindult Dugovics Titusz tündöklése (diadalútja) a magyar történeti és népszerűsítő munkákban. S ez a diadalút gyakorlatilag a 20. század utolsó évtizedéig tartott; Szócs felsorolja azokat

²⁰ *Tudományos Gyűjtemény* 8(1824) No 8. 16–28. (Szócs Tibor alapján.)

²¹ Idézi SZÓCS 2009. 18.

²² Ugyanott.

a szépirodalmi jellegű megnyilatkozásokat, amelyek Dugovics hőstettét magasztalják. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy 1859-ben egy Wagner Sándor nevű festő megfestette Dugovics Titusz nándorféhvári önfeláldozó hőstettének képzőművészi vízióját, amivel még néhány lapáttal rátett a „hőstett” hírnevére. Ezt a képet számos helyen reprodukálták, magam is láttam néhány helyen, ám mi sem természetesebb, mint az, hogy ebben a pillanatban nem tudom megtalálni.²³ A képen megfestett jelenet nem azonos a Bonfininél olvashatóval (ott toronyból veti le magát a hős magával rántva a török zászlót tartó ostromlót) a festményen viszont a várfalra kúszó vérszomjas janicsárok egyikét ragadja meg Dugovics, s veti le magát vele együtt a mélybe. A vár fokán, a hősieken védekező magyarok mögött ott lobog egy megtépázott (kifakult?) magyar trikolor, ezzel is mintegy hangsúlyozva Dugovics izzó honszeretetének szimbolikus hátterét. (Ha olvasmányélményeim nem csalnak, magyar trikolort ábrázolni egy 1456-os csata hátterében nem biztos, hogy pontos történelmi ismeretekre vall; mintha akkor egészen más színekből álló és elrendezésű lobogót használtak volna Magyarországon, sőt még sokkal később is.) Mindez azonban láthatólag nem zavarta a Döbrentei dolgozata után nekilendült Dugovics-kultuszt, amelyt Wagner festménye csak tovább mélyített.

A fordulat – vagyis Dugovics Titusz hosszú tündöklés utáni bukásának folyamata – a 20. század végén következett be, amikor is mérvadó történészek vonták kétségbe Dugovics személyének történelmi hitelét, s néhányan már legenda szerintinek minősítették a hős személyét, mintegy 19. századi hamisítást sejtve meg mögötte.

Innentől kezdve követheti nyomon az olvasó Szócs Tibor ragyogó hozzáértéssel végzett oknyomozó történelmi munkáját, amellyel utánajárt Döbrentei adatainak, s bizonyítja be tanulmányában fokról fokra, hogy voltaképpen csalásról van szó, s a kései utód, Dugovics Imre őt is átverte a neki szállított okleveles bizonyítékok tömegével. Szócs nyomozása napvilágra hozta, hogy az állítólagos mátyási adománylevelél szakadozott állapotban volt, s Döbrentei voltaképpen Kresznerics Ferenc magyar nyelvű olvasatát és kiegészítéseit közölte tanulmányában. Szócs a Magyar Országos Levéltárban talált egy Mátyás király által kiállított szakadozott adománylevelet, amelynek keltezése megegyezik a Dugovics Imre által „talált” oklevéllel, sőt a kettő között tartalmi egyezések is vannak, csupán Dugovics Titusz neve került behelyettesítésre az eredeti megfelelő helyeire, valamint a hőstetre való utalások szövege számít kiegészítésnek. Mindezt Szócs részletes okfejtéssel mondja el dolgozatában, s végkövetkeztetése az,

hogy a Dugovics-oklevél hamisítvány. A hamisítás Dugovics Imre szándéka nyomán az említett Kresznerics Ferenc munkája, hisz ő volt a tanult ember, ő volt képes a latin oklevél megfelelő kiegészítésére és tartalmának megfelelő alakítására. Éppen ezért Döbrentei Gábor (1824-ben) nem az „eredeti” adománylevelet látta (nem is láthatta, mert az nem létezett), hanem a Kresznerics által gyártott magyar „fordítást”.

Ami pedig azt a két kiegészítő, későbbi dokumentumot illeti, amellyel Dugovics Imre „ősének”, Dugovics Titusznak nándorfehérvári önfeláldozó hősiességét (a Mátyás király által kibocsátott „adománylevél” mellett) bizonyítani akarta Döbrentei előtt, ezekről is megállapítja Szócs, hogy hitelük legalábbis gyanús. Nagyon fontos végkövetkeztetése: „Ezek után ki kell mondani: Dugovics Titusz személye egy XIX. század első felében kreált hamisítvány.”²⁴

Ezáltal az önfeláldozó középkori magyar hős ismét Névtelenné minősült vissza, maga a hőstett azonban elgondolkodtató. Mint Szócs dolgozatának elején láthattuk, az 1464-es jajcai hőstettet Bonfini leírása mellett Konstantin Mihailović leírása is megerősíti, s a két forrás egymástól független; ami pedig az 1456-os nándorfehérvári hőstettet illeti, arról (eddigi ismereteink szerint) csupán ugyancsak Bonfininél van szó, hacsak a Jovanka Kalić-Mijušković által hivatkozott Kemalpasazade (F. Babinger dolgozatában említett) leírása (?) nem erősíti meg. Aminek valószínűsége kapcsán elgondolkodtató, hogy Konstantin Mihailović török janicsárrá átnevelt szerb renegát volt, tehát emlékezéseiben Jajcához kapcsolhatott egy olyan toposzt, amelyet még Törökországban hallhatott (tehát a törökök körében is ismert lehetett az önfeláldozás ilyen motívuma), s maga csak Mátyás fogságába esve váltott vissza kereszténnyé, s ezután írta meg emlékezéseit, vagyis török krónikáját. S mint fentebb utaltam rá, Kemalpasazade 15. század végi török történetíró volt, aki maga is találkozhatott a toposszal, s nem lehetetlen, hogy azt valamilyen módon meg is írta.²⁵

Kitűnő tanulmánya végén Szócs Tibor felsorolja azokat a lehetőségeket, amelyek közül valamelyik megvilágíthatja a dolgozatában tárgyalt hősi cselekedet eredetének forrását. Folklorista szemmel nézve nagyon fontos feltevéseket fogalmaz meg. Érdemes ezeket sorra venni.

Első lehetséges feltevése, hogy az önfeláldozó hőstett valóban megtörtént Nándorfehérvárnál, s miután a katonák ajkán szárnyra kelt, vándormotívummá vált, s így kapcsolódott aztán Jajcához is, hisz mindkét esetben ugyanannak a török szultánnak a várívásáról volt szó. Mivel Bonfini

²⁴ SZÓCS 2009. 30.

²⁵ Lásd ezzel kapcsolatban a 19. jegyzetben írtakat!

mindkét eseményt ismerte, mindkettőt leírta művében. Mihailović azonban csak a jajcáiról tudott, tehát azt írta le török krónikájában. Bár a két eset egymásnak változata, Bonfini mégis leírta mindkettőt, mint ahogy a későbbi történeti irodalomban így cselekedtek sokan mások is.

A másik feltevés az, hogy az esemény valójában Jajcánál történt meg, s hasonlóképpen vándormotívummá válva Nándorfehérvár ostroma kapcsán is szerepet kapott Bonfini leírásában, hisz az volt a nagyobb történelmi esemény. Szócs úgy véli, hogy létezhetett egyfajta magyar szájhagyomány az önfeláldozó magyar katona hőstette kapcsán, s az ezt ismerő Bonfini mindkét várostrom leírásában felhasználta. De az is elképzelhető, hogy a szájhagyomány csupán Jajcát emlegette, s ezt vitte át aztán Bonfini Nándorfehérvárra is.

Annak valószínűsége is elképzelhető – véli Szócs –, hogy mindkét ostrom során megtörténhetett valami hasonló, tehát nem valamiféle vándortoposzról van szó, hanem történetileg indokolt eseményt írt le Bonfini mindkét esetben.

Jómagam úgy vélem, hogy Szócs legfontosabb feltevése – folklorista szempontból – a következő: „A valóságban egyik alkalommal sem történt meg a leírt fordulat, a forrása egy máshonnan eredeztethető toposz – bár ezt eddig nem sikerült megtalálni.”²⁶ Ugyanezt a gondolatot tovább görgetve írja később: „Legvalószínűbbnek látszik tehát, hogy egyetlen helyen történt valami hasonló, s az szárnyra kelve utólagosan vagy visszamenőlegesen a másik eseménynél is megjelent. Bonfini egyébként mindkét hőstett megörökítését úgy vezeti be, hogy »emlékeznek«, illetve »megemlékeznek« (»memorant«, »commemoratur«), ami, hacsak nem egy valódi tartalom nélküli humanista szófordulatról van szó, akkor két külön szóbeli hagyományra utal, bár azok egymáshoz való viszonya ez alapján nem állapítható meg. A jajcai eredetit támogatja az, hogy arról két külön forrás is beszámol, míg Belgrádot csak Bonfini említi.”²⁷

S a dilemma kapcsán Szócs legvégül összegez: „Végleges igazságot tenni a ránk maradt forrásanyag alapján azonban nem lehet.”²⁸

S magam is úgy vélem, hogy nem indokolt végleges igazságot tenni Jajca vagy Nándorfehérvár (Belgrád) elsőbbsége vonatkozásában, ami a hőstett megtörténtét illeti. Törölmetszett toposzról van szó ugyanis, ami folklórmotívumként csapódott hol Jajcához, hol pedig Nándorfehérvárhoz (a magyar történelemben), s valószínűleg más várviadalokhoz is, amiről

²⁶ SZÓCS 2009. 31.

²⁷ Ugyanott: 32.

²⁸ Ugyanott.

eddig nem tudunk.²⁹ Az pedig hallatlanul fontosnak tartható, hogy a toposz (a vándormotívum) két egymástól független történeti irodalomban: a latin nyelvű humanista történetírásban és a török (vagy török eredetű) történeti irodalomban bukkan fel. Az elsőt esetünkben Bonfini képviseli, a másodikat pedig Mihailović, akinek műve (eddiggi ismereteink szerint) szerbizmusokkal tarkított lengyel nyelvű kéziratokban maradt fenn, hogy azonban a szerb anyanyelvű ostrovicai eredetű janicsár (Thallóczy megfogalmazása szerint: „pribék”)³⁰ végül is mely nyelven írta meg török krónikáját, azt ma sem tudja a kutatás.

S említettem már föntebb is, hogy az oszmanológusoknak meg kellene nézniük, hogy Kemalpasazade műveiben (legalábbis Jajca és Nándorfehérvár vonatkozásában) felbukkan-e az önfeláldozó hős toposza (vándormotívuma), mint azt egy ugyancsak fentebb említett lábjegyzet sejtetni engedi. Ha ugyanis gyanúm valósnak bizonyulna, akkor a motívum vándorútja során bizonyítani lehetne a humanista vonal mellett a török vonalat is, amelyet a jelen pillanatban csupán Konstantin Mihailović műve reprezentál.³¹

2.

Miután megfogalmazódott dolgozatom fenti első része, tettem kísérletet arra, hogy Franz Babinger tanulmányát, melyre Jovanka Kalić-Mijušković lábjegyzete utal, megszerezsem. Ebben a tanulmányban (*A Belgrád 1456. július 21/22-i ostromáról szóló tudósítások forrásértéke*)³² kellett lennie a lábjegyzet szerint Kemalpasazade Belgrád ostromáról szóló beszámolójának részlete, amely az igazhitűek bosszúostromát taglalja a várvédő hitetlenek ellen. (S itt reméltem a Dugovics-motívum felbukkanását is, vagyis az önfeláldozó hős toposzát.) A keresett mű azonban sem az újvidéki Bölcsészkar könyvtárában (Biblioteka Filozofskog fakulteta), sem pedig a Szerb Matica könyvtárában (Biblioteka Matice srpske), legalábbis a katalógus alapján, nem volt meg. Ennek ellenére felkerestem a Matica mindig készséges tájékoztató szolgálatát, hátha azok tudnak a mű meglétéről valamelyik jobb belgrádi könyvtárban. (Itt elsősorban a különböző akadémiái történettudományi intézetek gyűjteményeire gondoltam.) Kérésemre a

²⁹ A magam végkövetkeztetéseit a Dugovics-motívum kapcsán lásd ennek a dolgozatnak második része végén. Időközben ugyanis előkerült egy balladaszöveg, amelynek ismerete a kérdést új szögből világítja meg.

³⁰ THALLÓCZY 1915. VII.

³¹ Gyanúm nem bizonyult valósnak. Lásd dolgozatom 2. részének elején írtakat.

³² BABINGER 1957.

készséges munkatárs rákeresett egy internetes adatbázisra, amely az egész országban (Szerbiában) számon tartja a ritka tudományos műveket. A legnagyobb meglepetésemre közölték velem, hogy Babinger tanulmánya az adattár szerint megtalálható Szerbiában, egyetlen példányban, mégpedig az újvidéki Bölcsészkar könyvtárában. A gép köpte az adatokat a pontos könyvtári jelzettel együtt. A jelzet azonban gyanús volt számomra, hisz tudom, hogy az újvidéki egyetemen miféle jelzetek vannak az egyes tanszékeken. S a jelzet a szerb irodalmi tanszék jelzeteire emlékeztetett. Kérésemre (az ugyancsak készséges könyvtáros hölgy) a legnagyobb nyugalommal közölte, hogy a jelzet az egyik hagyatéki különgyűjteményben található, s azonnal hozta az elegáns német füzetet. A Jovanka Kalić-Mijušković által megjelölt helyen azonban a keresett toposz nem szerepel, a török történetíró az ostrom menetét írja le török szemmel.³³ Öröömöm örömré váltott, hisz ezáltal nem nyert igazolást az a feltevésem, hogy a Bonfini képviselte latin humanista vonal mellett létezett egy török vonal is, amely az önfeláldozó hős toposzát fogalmazta meg, s amelynek egyetlen képviselőjét eddig Mihailović jelentette. Továbbra sem tudtuk tehát, hogy Konstantin Mihailović honnan merítette Jajca ostromának kapcsán a hazája (Magyarország) védelmében életét áldozó hős motívumát.

Más irányú kutatásaim során azonban nemrégiben felbukkant egy adat, ami azt valószínűsíti, hogy mégsem kilátástalan a vizsgált toposz további felbukkanásaiban reménykedni. Folklorikusként tudom, hogy a népköltési alkotásokban számos motívum és toposz konzerválódott, nem egy esetben napjainkig is. A szájhagyományozás törvényszerűségeinek megfelelően a motívumok és a toposzok sokszor átalakult formában figyelhetőek meg a verses vagy prózai alkotásokban, ennek ellenére azonban azonosíthatóak. Úgy vélem, hogy a Dugovics-motívum esetében is ilyesmivel van dolgunk. Ha a motívumot elvonatkoztatjuk Dugovics Titusz – mint bebizonyosodott – fiktív személyétől, akkor megállapítható, hogy Jajca és Nándorfehérvár ostroma esetében is két forrás beszél ugyanarról a motívumról. (Jajca esetében Bonfini és Mihailović, Nándorfehérvár esetében csak Bonfini.) Mivel az első esetben egymástól független forrásról van szó, a kettő egymást erősíti. Végül is mindkét szerzőnél hazája dicsőségének védelmében áldozza fel életét a várvédő hős azzal a cselekedetével, hogy az ellenséget magával rántva veti le magát a vár tornyából. Ha a motívumot tovább bontjuk, s leválasztjuk róla a konkrét szituáció jellegzetességeit,

³³ Babinger talán legismertebb művében (*Hódító Mehmed és kora*) is kitér Nándorfehérvár sikertelen ostromára, de abban a leírásban sem esik szó a Dugovics-motívumról. Lásd: BABINGER 1968. 118–121.

feltehető alapformáját valószínűleg így lehetne megfogalmazni: a maga vallotta erkölcsi értékek védelmében valamely személy ellenségét magával rántva feláldozza életét. Ez az alapforma válik aztán konkrét szövegépítő elemmé, kiegészülve a konkrét helyzetben (Jajca és Nándorfehérvár ostroma idején) a járulékos mozzanatokkal, amelyek lehetővé teszik a változat realizációját. Ezek: az önfeláldozó személy férfi, várvédő katona, akinek erkölcsi értékrendjében a hazaszeretet mindennekfölötti, s ezért gondolkodás nélkül életét áldozza. A motívumot színesítő járulékos elemek között fontos szerepet játszik a szimbolikus dimenzió: az ostromló katona a hódítók zászlaját akarja kitűzni a vártoronyra, mintegy a szimbolikus térfoglalás eszközével kíván élni. Mivel a várvédő katona ezt nem tudja megakadályozni, az ostromlót (és a zászlót) magával rántva a mélybe veti magát. A jajcai és nándorfehérvári változat esetében a motívum további járulékos elemei: a hős várvédő katona a keresztény oldalt (a magyarokat) képviseli, az ostromló hódító a törököt. A motívum tehát konkrét esetben az adott realitás szinte minden szövegépítő és -színesítő elemét felhasználva kísérel meg az olvasó számára hitelessé és főleg hihetővé tenni az adott esetben minden bizonnyal fiktív eseményt. Úgy vélem tehát, hogy a Dugovicsmotívum a folklórt reprezentálja, s innen jutott Bonfini és Mihailović tollára is, s nem valamiféle humanista toposzt kell feltételezni mögötte. Ha az olvasó úgy gondolná, hogy mindez csupán egy folklorista spekulációjának megfogalmazása, s mögötte a nemzeti nagylét és hősi múlt semmibevétele húzódik meg, ki kell ábrándítanom. Az alább bemutatandó magyarországi népköltési példa, meggyőződésem szerint, igazolja a fentebb felvázolt folklórmodell működését, vagyis azt, hogy Bonfini és Mihailović esetében is (az akkor Magyarországon virágzó) népköltészet motívumrendszere szűrődött be mindkettőjük történeti munkájába.

Valamikor a 20. század második felében jegyezte le Živko Mandić magyarországi horvát néprajzi gyűjtő egy ercsi (neve alapján) horvát népdalénekestől azt az egyetlen horvát népballadát, amelyet az alábbiakban vizsgálni fogok.³⁴ A szöveg nyelvileg igen sok archaikus elemet tartalmaz, ami minden bizonnyal régiségének jele, tehát úgy tűnik, hogy az utolsó pillanatban került lejegyzésre az idős asszony előadásában.³⁵ Mivel igen hosszú, csaknem nyolcvanasoros balladáról van szó, az egészet idézni ezen a helyen nem szükséges, ezért bevezetésül ismertetem tartalmát. Címe: *Ašo i Stana* (Áso és Sztána), ahol az első valamely férfinév föltehetően be-

³⁴ HBiR 1995. 76–78. No 55.

³⁵ Az adatközlő neve Gvozdanović-Banović Matilka, született 1901-ben. HBiR 1995. 211.

cézett alakja. Az eseménysor azt regéli el, hogy *Bara* (Bára) özvegyasszony álmot látott, s álmában egy sasmadár lecsapott egy galambra valahol a hideg és mély Duna mentén. (Ercsi, ahonnan az adatközlő származik, a Duna mellett van, Budától délre nem is olyan messzire.) Az álmot az özvegyasszony baljós előjelnek véelve arra inti fiát, hogy várjon még egy hetet, Sztána meg fogja várni. A vakmerő fiú, Áso azonban nem hallgatott rá, hanem összehívta dalia barátait, és elindult Sztánáért. Miután a lánykérés keresztény módra megtörtént, lovaikat megfordítva a menyasszonnyal együtt elindultak hazafelé. Ekkor azonban lecsaptak rájuk a törökök; a daliák egy része elesett, többen megsebesültek, s a lányt a törökök foglyul ejtették, és a pasa palotájába hurcolták. A kilenc sebből vérző Áso azonnal Buda várába rohant, s tisztelettel arra kérte a pasát, hogy engedje szabadon az ő Sztánáját, akit még meg sem csókolt, meg sem simogatott. Ezért azt ígérte, hogy aranyba vonja Budavár tornyát. A pasa erre, „mint villám az égből”, azt válaszolta, hogy három napon belül hozzon neki ajándékba egy szekérnyi ragyogó aranyat, három acélszürke és hét pej lovat, s ezzel kiválthatja Sztánát. A pasa azonban megszegte szavát, a váltságdíjat átvette, de Sztánát nem engedte szabadon, Ásót pedig foglyul ejtette és börtönbe vetette. Éjfél előtt Sztána látta, hogy nincs segítség, s akkor énekszó szállt feléje a börtön felől, Áso éneke. A fiú a pasát és a janicsárok csordáját átkozta, amiért elrabolták tőle az ő kedves Sztánáját. S elmondta, hogy holnap vége lesz életének, s Sztána a mennyországban keresse, s ott nyújtsion majd számára gyógyírt csókjaival. A verses szöveg egyébként epikus tízesekben (deseterac, szerbus manier) fogalmazódott meg *aabbcc* etc. rímeléssel, ami viszont nem vall korai eredetre.³⁶ Innentől kezdve a ballada szövegét közlöm horvát eredetiben és magyar fordításban, azzal, hogy a magyar szöveg a rímképlet adekvát visszaadására nem törekedett, a sorok szótagszámának tekintetében azonban híven követi ez eredetét:

*Noć je cilu Stana proplakala,
A u zoru pašu je pozvala,
Pozvala ga na visoku kulu,
Na najvišlju u Budimu gradu.
"Slušaj, pašo, dobri i čestiti,
Ljub'ca tvoja od sutra ću biti,*

³⁶ Ezzel szemben viszont érvként lehet felhozni, hogy a magyar epikus költészet egy szál magában álló remek darabja, a *Sabac viadala* (ismertebb *Szabács viadala* címmel), amely a 15. század utolsó harmadában keletkezett, ugyancsak *aabbcc* etc. rímképletű tíz szótagos sorokból áll. A sorok java része megfelel a délszláv verses epika epikus tízesekből álló sorképletének.

Al' prvice pokaži raskošto,
Želim vidit sve tvoje bogatstvo,
Pokaži mi tvoje njive plodne,
Sve livade i voćnjake rodne –
Nek ja znadem za kog se udajem.”
Privari se paša, dželat-paša,
Pa on dođe na visoku kulu,
Na najvišlju u Budimu gradu.
”Što god vidiš, sve će tvoje biti
Ako 'š mene ti virno ljubiti.”
U oku joj suza zasvitluca
I srdašće jače joj zakuca:
Žali mlada svita ostaviti,
Sa životom svojim se rastati,
Al' pomisli na mrtvoga Ašu
Pa u'vati budinskoga pašu,
U'vatila njega naša Stana
I š njim skoči taki u bezdana.
Duša joj je na nebesi gori,
A pašina u paklovu doli.³⁷

A részlet magyar fordítása így hangzik:

Az éjszakát átzokogta Sztána,
Hajnalodván a pasát odahívta,
Odahívta a magas toronyra,
Legmagasabb tornyára Budának,
”Halljad, pasa, jóraivaló ember,
Holnap reggel kedveseddé lészek,
De először lássam gazdagságod,
Hadd látom meg minden birtokodat,
Mutassad meg termő mezeidet,
Rétjeidet, gyümölcsöseidet,
Hadd látom meg, kihez megyek nőül.”
És megingott a kegyetlen pasa,
Oda is ment a magas toronyra,
Legmagasabb tornyára Budának.
”Amit itt látsz, minden a tiéd lesz,

³⁷ HBiR 1995. 78.

*Hű kedvesem ha lészel énnékem.”
A leánynak könny szökött szemébe,
A szíve meg erőst verni kezdett:
Fiatalon világot otthágnyi,
Az élettől fájit nagyon megválni.
Eszébe jut Ásónak halála:
Megragadta a budai pasát
Jó szorosán a szomorú Sztána,
S vele együtt a mélységbe ugrott.
Sztána lelke fölszállott az égbe,
A pasáé meg alá, a poklokra.*

Az idézett magyarországi horvát ballada szövegének végén olvasható a részlet, ahol a keresett motívum felbukkan. Mint ebben a dolgozatban előbb már megfogalmaztam, elképzelésem szerint a motívum alapformája a következő módon lenne megfogalmazható: A maga vallotta erkölcsi értékek védelmében valamely személy ellenségét magával rántva feláldozza életét. A rövid összefoglalásba értelemszerűen az is beletartozik, hogy az ellenség az önfeláldozó személy által vallott erkölcsi értékek tagadójaként, megsemmisítőjeként lépett fel.

Ez a motívum, mint feljebb kifejteni kíséreltem meg, a jajcai és a nándorfehérvári várostrom leírásában oly módon realizálódik a két történetírói beszámolóban (Bonfininél és Mihailovičnál), hogy egy várvédő (magyar) katona, izzó honszeretettől fűtve, a lófarkas (török) zászlót a vártoronyra kitűzni megkísérlő (török) ostromlót magával rántva a mélységbe, vagyis a halálba veti magát. Amennyiben a fentebb idézett Magyarországon feljegyzett horvát ballada szövegében is ugyanez a motívum realizálódik, lássuk, mindez igazolható-e.

A balladai történet során is világos, hogy egy személy a maga vallotta erkölcsi értékek védelmében áldozza fel magát. A változatképződés során azonban a folklórban (konkrét esetben: a népköltészetben) a motívum járulékos elemek bekapcsolásával realizálódik a ballada szövegében. A verses epikában (ahol feltevésem szerint a motívum kialakulhatott, s innen került bele a történetírói szövegekbe) országos jelentőségű és súlyú hadiesemények leírása során realizálódott, ennek megfelelően az önfeláldozó hős férfi, akinek legfőbb erkölcsi elve hazájának felemelkedése, legfőbb ellensége az, aki ez ellen tör, a hős tehát életét is feláldozza elvei érdekében. A ballada is verses népköltési műfaj, sokan a verses epikához sorolják, ám napjainkban sem alakult még ki pontosabb meghatározása annál, amely hangsúlyozza benne a három műnemnek megfelelően a drámai, a lírai és

az epikai elem együttes jelenlétét. A népballada tartalmi jegyei azonban más irányba mutatnak, mint a verses epikáé. A balladák epikus elemei (a bennük előadott történetek) korántsem országos jelentőségű és súlyú események, hanem inkább az emberi intim szféra bonyodalmai, általában a családi élet során kialakult konfliktusok. S ez mondható el annak a balladának esetében is, amelyet éppen vizsgálat tárgyává tettem. (A balladában megfogalmazódott családi bonyodalmakat az olvasó láthatta tartalmi összefoglalásom, valamint az idézett részlet megismerése alapján.) Az elmondottakból következik, hogy a motívum a balladában nem elszánt várvédő katona szerepeltetésével realizálódik, hanem a női intim szférába beszüremkedve eladó lány hősnő életének sorsdöntő pillanatában bomlik ki. Világosak az eladó lány erkölcsi elvei: mivel elrablása előtt keresztény módon megkérték a kezét, ezzel elköteleződött, mást nem választhat párjával, csak vőlegényét. Ennek ellenére, hogy választottja a ballada szövege szerint már halott (a pasa kivégeztette) az eladó lány Sztána mégis hű marad hozzá, s inkább az önkéntes halált választja, mint hogy a budai pasa kedvese legyen. Az önfeláldozás cselekménysora a motívumnak megfelelően: ellenségét magával rántva a vártoronyról a mélybe veti magát.

Az önfeláldozás motívuma a tárgyalt balladában is számos ponton kapcsolódik ahhoz a világhoz, amelyet a jajcai és nándorfehérvári várostrom kapcsán megismerhettünk a motívumot számunkra megőrző két történetíró (Bonfini és Mihailović) leírásaiból. Azoknál is a hódító törökök alkotják a kontextust, azzal az eltéréssel, hogy a ballada cselekményei már a magyarországi hódoltságban játszódnak le, nem messze Budától, s a ballada szövegében a legfőbb ellenség maga a budai pasa. Mivel a magyar népköltészetben a verses hősepika szövegei nem maradtak ránk, kivételt képez a *Sabác viadala* című hősköltemény részlete, melynek hitelességét is hosszú ideig sokan kétségbe vonták, értelemszerűen hősepikai szövegben nem áll módunkban bizonyítani a tárgyalt motívum felbukkasát. Legvalószínűbb az a feltevés, hogy magyar nyelvű epikus ének és énekmondás Mátyás király korában (is) létezett (és virágzott) Magyarországon, melynek megénekelte témái közt ott szerepelhetett Mátyás apjának, Hunyadi Jánosnak nándorfehérvári diadala, s természetesen Mátyás boszniai sikeres hadjáratának eseménysora is, sőt Hódító Mehmed szultán egy esztendő múlva bekövetkezett sikertelen visszafoglalási kísérlete is, legalábbis Jajca esetében. Bonfini Magyarországról szóló történeti művét még Mátyás szolgálatában kezdte el írni, tehát jól ismerhette egyrészt a két törökverő (az apa Hunyadi és a fiú Mátyás) törökellenes vállalkozásainak hagyományait és az ezzel kapcsolatos magyar verses epikát. Más források alapján tudjuk, hogy a király udvari lakomáin udvari énekmondók dicsőítették az uralko-

dó haditetteit³⁸, s ezeket Bonfini is hallhatta. A magyar verses epika, mint népköltészetünk alakulás- és fejlődéstörténetéből tudjuk, már a 16. században visszaszorult, s helyét egy félnépi műfajnak, a históriás énekek és a széphistóriának adta át, a népköltészetben azonban – átalakult formában – részben a népballada műfajában folytatódott. Az egykori magyar verses epika motívumvilága tehát – ugyancsak módosult formában – a magyar és magyarországi népballadában folytatódhatott, s mint láttuk a vizsgált magyarországi horvát ballada esetében, egy motívum esetében folytatódott is. Hogy ez a horvát ballada nyelvi szövete tekintetében is sok szállal kapcsolódik még a magyarországi hódoltság török világához és viszonyaihoz, azt tartalmi jegyei bizonyítják, hisz a hódoltság hétköznapijainak leírásából tudjuk, hogy a török csapatok rajtaütései, pusztításai, zsákmányszerző akciói és rabfogási vállalkozásai szinte mindennaposak voltak. Ezeknek sorába jól beleillik az Ercsiben (?) történt rajtaütés is, melynek eredménye lányrablás volt, a ballada leírása szerint számos áldozattal a lánykérő menet férfitagjai körében. A verses epika a horvát népköltészetben (is) fennmaradt igen hosszú ideig, úgy tűnik azonban, hogy ennek tudata és ismerete a magyarországi horvát népcsoportok hagyományaiban már kevéssé lehetett tartós. Ezt éppen az elemzett magyarországi horvát ballada egyik félreértett nyelvi szegmentuma értelmezésével lehet beszédes módon alátámasztani. Lássuk ennek részletes bemutatását.

A balladának a fentebbiekben csak záró részét adtam tartalmilag (és részben formailag) hű magyar fordításban, a bevezető részt tartalmilag ismertettem. Ehhez az elemzéshez azonban szükséges lesz az első rész néhány sorának pontos idézése is eredetiben és magyar fordításban.

*Kad su došli na vrh Zanoveta,
Nasrnula Turčija prokleta:
Kog ranili, a koga ubili,
Al' su Stanu mladu zarobili –
Odveli ju u pašine dvore.³⁹*

³⁸ Erről számol be Mátyás udvari humanistája, Galeotto Marzio, amikor ezeket írja: „Lakomái alkalmával ugyanis vagy valamilyen komoly dologról volt szó, vagy tréfáloztak, dalokat énekeltek. Mert zenészek és lantosok is vannak ám ott, akik a vitézek tetteit hazai nyelven lantkísérettel éléneklük a lakománál... Mégpedig mindig valamilyen nagy hőstettet énekelnek meg, és soha nem hiányzik a hozzávaló esemény... Leginkább a török elleni hőstetteket kerítik sorra, mindig megfelelő énekkel.” MARZIO 1977. 56–57.

42 ³⁹ HBiR 1995. 77.

*(Mikor értek Zano vet csúcsára,
Rajtukütött az átkozott török:
Kit megöltek, kit sebesítettek,
Ifjú Sztánát meg rabul ejtették –
Elvezették pasa udvarába.)*

Amikor a pasa – hitszegő módon – Ásót is foglyul ejtette, a halálát váró fiú ezt énekelte a fogságban:

*Vrag odneov Budim' gospodara
I njegovu čordu janičara!
Otel'i mi moju milu Stanu⁴⁰*

*(Ördög vinné urát Budavárnak,
Meg a pasa janicsár csordáját!
Elrabolták én kedves Sztánámat)*

A délszláv tradícióban és epikus költészetben az átkozódás mindennapi jelenség, ez egy horvát balladában sem meglepő. Az azonban meglepő, hogy egy népköltési alkotás „janicsár csordáról” beszél. Tudjuk, s a köznép, a hódoltsági rája is tudta, hogy a janicsárok a török hadsereg elit alakulata, amelyet rettegetek, csordának azonban mégsem nevezték. Efféle minősítést egyetlen délszláv hősenekben vagy balladában sem olvastam még. A balladagyűjtemény, melyben az *Ašo i Stana* című szöveg megjelent, eligazító szójegyzéket is tartalmaz. Ebben a *čorda* szót így értelmezik: „čorda (mađ.) stado, krdo⁴¹, vagyis kondaként, nyájként, a magyar *csorda* szinonimáiként. Meggyőződésem, hogy az elemzett magyarországi horvát népbalлада eredeti szövege nem úgy hangzott, ahogy nyomtatott formában ma olvasható. A közölt olvasat vagy a gyűjtő félrehallásának eredménye, vagy pedig már a balladaénekes értette vagy értelmezte félre a nyilván fiatalabb korában megtanult szöveget. S mindez az alábbiakkal támasztható alá.

Az nem lenne elképzelhetetlen, hogy a magyarországi horvát nemzetiség népköltészetébe magyarból átvett szavak infiltrálódjanak. A tárgyalt esetben azonban nem erről van szó. A délszláv verses epikának (különösen a hősepikának) egyik kedvelt turcizmusa a *čorda* kifejezés, ami szerb, horvát, bosnyák vagy más délszláv népköltési szövegekben a *szablya* kifejezése.⁴² A

⁴⁰ Ugyanott.

⁴¹ Ugyanott: 203.

⁴² A *čorda* szó jelentése és etimológiája: *A. Škaljić: Turcizmi u SH/HS jeziku. Sarajevo, 1985. 196.*

szó a törökben végeredményben a perzsa *kard* szóra vezethető vissza, ami a magyar *kard* szavunk egyik valószínű őse is.⁴³ A tárgyalt horvát balladában tehát *nem janicsár csordáról* lehet szó, hanem a *janicsárok szablyájáról*, hisz mint láttuk, a nász nép tagjai közül sokan elesetek vagy megsebesültek a janicsár rajtaütés során. A délszláv *ćorda* turcizmus ejtése közel áll a magyar *csorda* szó ejtéséhez, de a kettő hangalakja korántsem azonos. Magyar beszélő a *ćorda* szót alig tudja jól kiejteni, tehát a balladaénekes emlékeiben a *ćorda* szó a magyar *csorda* szóval vált azonossá, s ennek megfelelően alakította át a szöveget is, hogy annak – a maga felfogása szerint – értelme is legyen. Ebből az következik, hogy a fentebb idézett néhány sor valószínűleg másként hangozhatott, mint a nyomtatott szövegben olvasható. Gond van továbbá az átkozódás nyelvi megfogalmazásával is. Egy hitszegő módon törbe csalt délszláv fiatalember, a ballada megfogalmazása szerint egyike a daliáknak, nem „ördög vinné el” szavakkal átkozódik. A ballada idézett néhány sora az eredetiben valószínűleg így (így is) hangozhatott:

*Proklet bio gospodar Budima
I proklete ćorde janičara!
Ote! mi moju milu Stanu'*

*(Átkozott légy nagyura Budának
S átok sújtsa janicsár szablyákat!
Elrabolták én kedves Sztánámat)*

Ez a rekonstruált, aprónak tűnő nyelvi szegmentum ékes bizonyítéka annak, hogy az idézett magyarországi horvát ballada milyen rejtett szálakkal kötődik még a verses epikához (hősepikához), melyből, véleményem szerint, az ebben a dolgozatban taglalt motívum (főntebb néhány alkalommal – Szőcs nyomán – Dugovics-motívumnak neveztem) átszivárgott Bonfini Magyarországról szóló történeti összefoglalásába. S az sem elhanyagolható, hogy a tárgyalt ballada Magyarországon keletkezhetett, s a magyarországi horvátság körében került lejegyzésre. Egyébként nincs tudomásom róla, hogy a mérhetetlen mennyiségű délszláv hősepika úgynevezett *ugrofil* rétegében a motívum felbukkant volna. Igaz, eddig senki sem kereste. Hogy a délszláv hősepika *turkofil* rétegében nem fordul elő, arra szinte előre fogadni lehet.

Hátravan még annak vizsgálata, hogy a motívum, igaz, Bonfini két leírásához képest lényegesen szükségesebb formában, hogy került bele Kons-

tantin Mihailović *Török krónikájába*. Mihailović gyér életrajzi adataiból és pályaképéből tudjuk, hogy Mátyás boszniai hadjárata idején (1463) egy jelentéktelen erősség, Zvečan török helyőrségparancsnoka volt, egyébként Hódító Mehmed szultán janicsárja, aki számos török hadjáratban, például Nándorfehérvár sikertelen ostromában (1456) is részt vett. Amikor hosszú ostrom után Mátyás serege bevette Jajca várát, a környékbeli apróbb váracsókák, köztük Zvečan is, önként megadták magukat. Krónikájában Mihailović elmondja, hogy Mátyás a foglyul ejtett törökökkel diadalmenetben tért vissza Budára, köztük volt ő maga is, s halát adott Istennek, hogy a börtönből kiszabadult s visszatért a keresztények közé. Innentől kezdve életéről művében nem árul el semmit. Az biztos azonban, hogy *Török krónikáját* ezután írta. Hogy hol és mely nyelven, erről a róla szóló irodalom véleménye megoszlik. Đorđe Živanović, Mihailović művének szerbre fordítója és életének és életművének monográfusa⁴⁴ a róla szóló munkájában azt sulykolja az olvasóba, hogy a fogolyként Magyarországra érkező szerb renegát nem érezte jól magát az országban, hanem rövidesen továbbállt Csehországon keresztül Lengyelországba, s *Török krónikáját* is ott írta lengyelül. Más vélemények szerint az ortodox szerbnek született Mihailović a Mátyás idején jelentős magyarországi szerbség körében is gyökeret eresztetett, s művét is ott írta, vélhetőleg anyanyelvén, szerbül. Sajnos, egyik elképzelés sem támasztható alá kézzelfogható adatokkal. Hogy azonban foglyul ejtése és Budára való kényszerű távozása után egy esztendővel is Magyarországon kellett tartózkodnia, azt az a tény bizonyítja, hogy krónikájában ismerteti Hódító Mehmed 1463 (Mátyás hadjáratának éve) után egy esztendővel való boszniai visszatérését, s elmondja Jajca sikertelen visszavételének eseményeit. (Mint tudjuk, ehhez a jajcai török várostromhoz kapcsolja Mihailović azt az epizódot, melyben a Dugovics-motívum kerül megörökítésre.) Hol értesülhetett minderről Mihailović, mint Magyarországon? Nem elképzelhetetlen, hogy a motívum a magyarországi szerbség természetesen ugrofil tendenciájú hősköltészetében is megfogalmazást nyerhetett, vannak kutatók ugyanis, akik azt állítják, hogy a Jaksicsokkal és más Mátyás szolgálatába áttért szerb hadvezérekkel együtt szerb guszlárok is Magyarországra érkeztek Mátyás szerb csapatainak szórakoztatására és győzedelmes csatáinak epikus megörökítésére. Ezek a hősénekek nem maradtak fenn a 15. századból; amit a Jaksicsokról és a többiekről a szerb hősepika tud, az mind kései, általában 18–19. századi szövegek alapján mondható el. Ezekben azonban a motívumot senki sem nyomozta eddig, hisz az nem függ össze a szerb történe-

⁴⁴ Lásd: ŽIVANOVIĆ 2006.

lem fontosnak vélt eseményeivel. De Magyarországon tartózkodása során Mihailović a magyar epikus költészet alapján is hallhatott a motívumról, hisz ha valóban az országban élt, akkor magyarul is meg kellett tanulnia valamilyen szinten. Mindezt természetesen nem tudjuk. Hogy azonban nem Bonfini munkájában találkozhatott a motívum két megörökítésével, az biztos, hisz a *Decades* először a 16. század derekán jelent meg latinul, s akkor Mihailović minden bizonnyal nem élt már. Persze ezt sem tudjuk, arra is csak következtetni lehet. Mire azonban a jajcai győzelem híre lecsapódott a magyar vagy magyarországi szerb hősepikában (verses epikában), s mire a sikertelen szultáni várostrom híre (Jajca, 1464) ugyancsak lecsapódott a verses epikában, addig időnek kellett eltelnie, ebből tehát az következik, hogy Mihailovićnak huzamosabb ideig kellett foglyul ejtése után is Magyarországon élnie. Mint látható, rengeteg a megválaszolhatatlan kérdés. Mindenesetre – ellentétben Đorđe Živanović elképzelésével – nem zárható ki annak valószínűsége, hogy Mihailović egy jó ideig mégis Magyarországon élt, feltehetően azoknak a szerbeknek körében, akik Mátyás katonáiként (vagy hadvezéreiként) tevékeny részt vállaltak a törökellenes küzdelemből.

Mi szűrhető le tehát végezetül az eddig bemutatott elemzések alapján az ebben a dolgozatban taglalt Dugovics-problematika kapcsán? Úgy vélem, mindez pontokba szedve foglalható össze legjobban.

1. Szőcs Tibor tanulmánya bebizonyította, hogy Dugovics Titusz kitárlt személy. Alakjának megkonstruálása kegyes történelmi hamisítvány.

2. A motívum, amely az ellenfelét (ellenségét) is magával rántó önfeláldozó magyar hős alakjában realizálódott Bonfini történeti művében két alkalommal (Jajca és Nándorfehérvár török ostromának leírása során) az eddigi kutatások szerint még egy alkalommal, Konstantin Mihailović *Török krónikájában*, Jajca török ostromának leírásában olvasható.

3. A Dugovics-problematika eddig nem vett tudomást arról a Magyarországon lejegyzett horvát népballadáról, amelyben a motívum ugyancsak olvasható, a műfajnak megfelelően női szereplővel, s a műfajnak megfelelően átalakult formában.⁴⁵ Bár a ballada kapcsán már 1997-ben (tévedéssel terhes) utalás történt a balladában olvasható motívum és a nándorfehérvári

⁴⁵ A magyar balladakincsben is ismert *A törökrabolta lány* balladatípus, de abban a Dugovics-motívum nem realizálódik. Az egyetlen változatban ismert balladatípus (Kálmány magyarszentmihályi gyűjtése) epikus szála: a folyópartról cselled gályára rántott lány tisztességének megőrzése érdekében a gályáról a Dunába veti magát. Lásd: VARGYAS 1976. II. 313–317. A török témájú magyar népballadákrol legutóbb: KÜLLŐS 2012. *A törökrabolta lány* típusról külön nem beszél.

hőstett összefüggésében⁴⁶, dolgozatom vállalkozott rá először, hogy részletes elemzés alapján vesse egybe a motívum eddigi változatait a népballadában olvasható megfogalmazással.

4. Ennek a dolgozatnak végkövetkeztetése az, hogy sem Bonfini, sem Mihailović történeti művében, sem pedig a Magyarországon lejegyzett horvát népballadában nem valóban megtörtént esemény krónikási vagy népköltészeti megörökítését kell keresni, hanem egy folklórmotívum realizációját más-más műfaji és nyelvi kontextusban.

5. Feltevésem az, hogy Bonfini és Mihailović művébe is a kor (a 15. század) magyar vagy magyarországi délszláv epikus költészetéből (hősepikájából) kerülhetett be a motívum. Sajnos, ez a hősepika, elenyésző kivétellel, nem maradt ránk.

6. Eddigi ismereteink szerint a motívum eddig csupán magyar vagy magyarországi vonatkozású, a török világgal vagy a török hódoltsággal összefüggő kontextusban realizálódott. Ennek alapján arra lehet gyanakodni, hogy maga a motívum is Magyarországon, a jelzett korszakban alakulhatott ki. (Ezért nem ismerjük, legalábbis ez idáig, a motívum felbukkanásának idegen példáit.)

7. A motívum kései felbukkanása a vizsgált balladában annak bizonyítéka lehet, hogy Magyarországon (nem csupán magyar nyelvi közegben) nem elképzelhetetlen további előfordulása. (A vizsgált ballada is a véletlennek köszönhetően került elő éppen most.)

Természetesen merő naivitás lenne abban reménykedni, hogy az idézett Szócs Tibor tanulmánya, valamint a magam további adatokat és elemzéseket tartalmazó dolgozata után a közvéleményből és közgondolkozásból Dugovics Titusz alakja távozni fog. Mivel magam ennek a dolgozatnak második részét éppen a nándorfehérvári diadal évfordulóján fogalmazom⁴⁷, hallhattam, hogy a déli harangszóval kapcsolatos téves elképzelések (hogy a déli harangszót az akkori pápa Hunyadi nándorfehérvári győzelmének hírére rendelte el, s azóta ezzel ünnepli a keresztény világ a magyar fegyverek dicsőségét) tovább visszhangzanak az ünnepi szövegekben, beszédekben annak ellenére, hogy a déli harangszó eredetét már 2000-ben tanulmánykötet tárta fel⁴⁸, s a diadal 550. évfordulójának eszterdejében több cikk jelent meg a kérdés tisztázásának igényével, még a napisajtóban is. Biztos vagyok benne, hogy a különböző közösségi oldalakon a

⁴⁶ FRANKOVIĆ 1997. 126. A szerző ezt írja: „Ovaj poznati motiv istovjetan je s motivom o herojstvu *Tita Dugonića* u obrani Beograda 1456 godine...”

⁴⁷ 2012 júliusában.

⁴⁸ Lásd: VISY (szerk.) 2000.

mindennek kapcsán véleményt nyilvánító buzgómócsingok, internetbuzik és egyéb nímándok bunkósztíntjén tovább fog élni és virulni a „magyar hősi múlt ikonja”, Dugovics Titusz, s szerencséje lesz, ha nevét a „hálás utókor” már nem Dugonics Tifusz-nak írja, mint ahogy majdnem ugyanezt leírva olvashattuk már magyarországi folyóiratban.⁴⁹ Addig is azonban a komoly olvasó szórakoztatására bemutatok egy napilapban megjelent viccet, amely annak bizonyítéka lehet, hogy a szegény, sosem volt Dugovics Titusz a közvéleményben már jelentős karriert futott be, hisz eljutott a napilapok viccrovatába is:

„Az iskolában a tanító megkérdezi a gyerekeket, hogy kinek az apukája hasonlít valamelyik híres emberre. Az egyik nebuló büszkén mondja:

– Az én apukám Mátyás királyra hasonlít.

– Miért?

– Mert olyan igazságos.

Erre megszólal a másik gyerek is:

– Az én apukám Dugovics Tituszra hasonlít.

– Miért?

– Mert vállalatigazgató volt, s amikor lebukott, tíz embert rántott magával.”⁵⁰

Irodalom

ÁGOSTON Gábor

2000 A Nándorfehérvárhoz vezető út. Magyarország, a balkáni oszmán terjeszkedés, a nándorfehérvári győzelem. In: *VISY (szerk.) 2000. 203–249.*

BABINGER, Franz

1957 *Der Quellenwert der Berichte über den Entsatz von Belgrad am 21./22. Juli 1456.* München

1968 *Mehmed Osvajač i njegovo doba.* S nemačkog preveo Tomislav Bekić. Novi Sad

BARTA Gábor

1985 *Nándorfehérvár 1456.* Budapest

BONFINI, Antonio

1995 *A magyar történelem tizedei.* Fordította Kulcsár Péter. Budapest

⁴⁹ Az *Etnografija Hrvata u Madarskoj* 1997-es kötete Tit Dugonicsról ír. Vö. a 46. jegyzettel.

⁵⁰ Megjelent az újkori *Magyar Szó Tarka Világ* mellékletében 2012 júniusában.

CSEH Valentin

2007 *Nándorfehérvár ostroma 1456*. Keszthely

CSORDÁS Lajos

2009 Ügrott, de nem Dugovics. *Népszabadság-Hétvége*, 2009. november 7. 3.

FRANKOVIĆ, Đuro

1997 Mitopoetska i ina slika balada mađarskih Hrvata. *Etnografija Hrvata u Mađarskoj* 4. (1997) 111–139.

HARDI IRSAI Angéla

2006 A nándorfehérvári diadal (1456). *Létünk* 36(2006) No 2. 5–16.

HBiR

1995 Đulicima raku iskopaše. (Balade i romance). Urednik Đuro Franković. *Etnografija Hrvata u Mađarskoj* 2. (1995) 5–220.

KALIC-MIJUŠKOVIĆ, Jovanka

1967 *Beograd u srednjem veku*. Beograd

KÜLLŐS Imola

2012 Törökök a magyar népballadákban. In: *Ács Pál–Székely Júlia (szerk.): Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Budapest, 2012. 359–365.

MARZIO, Galeotto

1977 *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről*. Fordította Kardos Tibor. Budapest

MIHAILOVIĆ, Konstantin iz Ostrovice

1966 *Janičarove uspomene ili turska bronika*. Predgovor, prevod i napomene Đorđe Živanović. Beograd

1986 *Janičarove uspomene ili turska bronika*. Priredio i preveo Đorđe Živanović. Stara srpska književnost 15. Beograd

SZŐCS Tibor

2009 Egy „legendás” hős: Dugovics Titusz története. *Hadtörténelmi Közlemények* 122(2009) No 1. 3–35.

THALLÓCZY Lajos

1915 *Jajca (Bánság, vár és város) története 1450–1527*. Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak 42. Budapest

1916 *Povijest (Banovine, grada i varoši) Jajca 1450–1527*. Preveo Milan Šufflay. Zagreb

THURÓCZY János

2001 *A magyarok krónikája*. (A kötetben még: Rogerius mester Siralmas éneke.) Budapest

VARGYAS Lajos

1976 *A magyar népballada és Európa I–II.* Budapest

VISY Zsolt (szerkesztette)

2000 *Déli harangszó.* Tanulmányok a pápai rendelet félezeréves jubileumára. Budapest

ŽIVANOVIĆ, Đorđe

2006 *Život i delo Konstantina Mihailovića iz Ostrovice.* Beograd

E tanulmányt 2012 nyarán írtam, s akkor még nem ismertem Szőcs Tibor második Dugovics-dolgozatát (*Nándorféhvár hőse: Dugovics Titusz. Korunk 3[2012] No 3. 13–20.*). E szövegre ez év szeptemberében hívta fel figyelmemet Faragó Kornélia. Mivel Szőcs újabb tanulmánya korábbi szövegének (SZŐCS 2009) rövidített változata, nem látok okot arra, hogy e közlés ismeretében a magam dolgozatának lezárt szövegén módosítást eszközöljek.

József Attila Eszmélet című versciklusának mondatstilisztikai elemzése

„Mintha gránitba vésett gondolatokat közölnék, olyanok ezek a sorok. Szinte keringenek, mint a csillagok, a földtől elszakadva, csak eszméletemmel tapintom a dolgokat. Eszmélek.”

(József Attila)

Tanulmányomban József Attila e kulcsverse költői nyelvének teljes elemzése helyett vázlatos és részleges mondatstilisztikai jellemzését nyújtom. Az irodalomtörténeti és irodalomelméleti szakirodalom sok fontos észrevételt megfogalmazott a versciklust kialakító költői mondatokról. Mondatstilisztikai és szövegnyelvészeti elemzésem egyrészt alátámasztja e meglátásokat, másrészt új megfigyeléseket fogalmaz meg, értelmezni kívánva Tverdota György meglátását is, aki a III. szakasz elemzésekor „szinte szenttelenül megfogalmazott mondatokról” ír a versciklust elemző tanulmánykötetében¹, „melyeket nehezen meghatározható tónus leng át. A hangnem nehezen meghatározható voltát a ciklus egészére jellemzőnek tartom és nagyon fontos sajátosságnak tekintem” – hangsúlyozza. Külön emlékeztetek eközben a versciklus gömb szerkezetéről és a poésie pure-rel való szemléleti rokonságáról tett fontos megállapításaira is.

Az *Eszmélet* költői mondatait Szabolcsi Miklós „általában kiegyensúlyozott, harmonikus, olykor matematikailag pontos mondatépítésnek” minősítette.² Az *Eszmélet* versciklus írásakor a mártír költő ha nem is készült létrehozni valamiféle szintézist, ám költői gondolkodása tárgyául magát az eszméletet választotta, valamit, ami filozófiai, pszichológiai és esztétikai tanulmányai során közvetlenül is foglalkoztatta, s aminek a legtermésze-

¹ Tverdota György: *Tizenkét vers*. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 136.

² Szabolcsi Miklós: *A verselemzés kérdéseibez*. Irodalomtörténeti füzetek 57. (József Attila: *Eszmélet*). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 22.

tebben lehet intellektuális pátosza, ahogyan a tökéletesen szerkesztett versciklust szimfonikus versként értelmező Alföldy Jenő fogalmazott³, aki ugyanakkor figyelmeztetett arra az alapvető ellentmondásra is, hogy „[a]z erős személyesség rendre átvérzi a vers szövetét [...], és ha nem ellentmondás egy ilyen tárgyias versről így beszélni: szintiszta alanyiség ez”.

A költői hangnemet a költői affektív logika és kommunikációs logika formálja. A tizenkét részből álló *Eszmélet* versciklust folyamatos meditációként, a költői öntudat megformált szövegeiként olvasva elemeztem költői mondatait, külön jellemzőnek és jelentéshordozónak tartva összetett versmondataiban a tagmondatok közötti kapcsolódás eluralkodóan mellérendelő jellegét, emellett a nyelvtani megformáltságot illetően az első személyű közlések, a megszólító mondatok és a harmadik személyű állítások előre nem látható, ám formateremtő elvként érvényesülő bravúros váltakozását is az egyes szakaszokban, jóllehet az első személyű közlésmód a versciklus szerkezetében meghatározónak minősül. Idézem Bókay Antal egy mondatát⁴, aki József Attila szimbolikus, metonimikus, avantgárd tárgyias és vallomásos beszédmódja kapcsán írta: „az Eszméletben a beszédmódok váltják egymást, nincs centrális organikus rendező elv”.

Az *Eszmélet* versciklus tizenkét szakaszában mindössze két egyszerű bővített mondat található, a többi mind összetett; két, három, négy, öt, hat, hét, nyolc tagmondatból áll, azzal, hogy a 7. és a 10. szakaszt egyetlen többszörösen összetett mondat alkotja. Az összetett mondatok túlnyomó többsége mellérendelő, az alárendelő összetett mondatok között pedig nagyszámú a módhatározói, illetve hasonlító határozói tagmondattal történő alárendelés, amikor is az alárendelt szerkezet a költői állítás képi érzékletességének a kifejtését szolgálja a hasonlítás retorikai mondatalakzatában, s kevésbé a fogalmi kifejtést.

A beszélői attitűd mindegyik szakaszban kifejezetten emelt nyugalmi helyzetben alakul, amelyekben a költő nem egyszerűen koncentrált kijelentéseket tesz a világról és önmagáról, hanem többször valamiképpen mitikus vonatkozású metaforikus vagy metanyelvi állításokat, máskor viszont szentenciaszerű szemléleti igazságokat fogalmaz meg.

Az I. szakasz négy és két tagmondatból álló, a versszakaszt felező két összetett mondatában ez a hajnal mitikus képzetköre, amikor is a sugárzóan választékos szavakból létrehozott, többségükben megszemélyesítő

³ Alföldy Jenő: *Arany öntudat*. József Attila: *Eszmélet*. Kortárs online, 5/14. és 9/14.

⁴ Bókay Antal: *Határterület és senki földje*. Az én geográfiája az Eszmélet XI. szakaszában. In: Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán és Menyhért Anna (szerk.): *Tanulmányok József Attiláról*. Anonymus, Budapest, 2001. 160.

metaforikus állítások egyszer „s” kötőszóval jelölt egyszerű kapcsolatos, illetve a többi esetben kötőszó nélküli hozzátoldó, nyílt kapcsolatos mellérendelő tagmondatok, melyek komplex költői képi alakzatként⁵ elemezhetőek, s amelyekben a választékosan jó hangzású (eufonikus) egyes számú és többes számú 3. személyű állítások között kimért tartalmi, logikai összefüggés van, egészen úgy, ahogyan azt az előadó ünnepélyes beszéd szabályai e „legkomplexebb jelentésárnyalatokat magába sűrítő mondatkapcsolódásról”⁶ előlátják. Nyilasy Balázs értelmezésében ez első szakasz parabolaként is olvasható⁷, és bizonyosan állítható az is, hogy József Attila költői gondolkodása hatalmas intertextuális szemléleti tereket, kontextusokat fog át, áthasonítva az emberi kultúra egy-egy elemét költői gondolata megformálásakor. Ahogyan a versszöveg irodalomtörténeti és irodalomelméleti elemzése állítják, a komplex képből a költő a Genézis képzetét is beemeli a hajnal fogalmi körébe. Alföldy Jenő figyelmeztetett a mondattani párhuzamosságok és a zenei forma megfeleléseire is József Attila költői nyelvén⁸, ami valóban külön elemzési szempont lehet az egyes szakaszok költői nyelvi jellemzőinek a leírásakor, ideértve a rímstruktúra mellett a hangtani megfelelések és oppozíciók egész hálózatát.

A II. szakasz három egyes szám első személyű összetett mondatában kétszer „s” egyszer pedig az „és” kötőszó jelöli a tagmondatok közötti kapcsolatos mellérendelő viszonyt, és a kötőszók halmozása, a poliszindeton kifejezetten egymástól távolabb álló, sőt egymásnak ellent is mondó, múlt idejű és jelen idejű tartalmakból megszerkesztett dichotómiák és antinómiák egymás közelségébe helyezését és tömörítését hangsúlyozza, amikor is az önmagáról folyamatos kijelentéseket tevő költői én szubjektív tényközlések helyett a maga szellemi magatartásának nagyfokú komplexitását kívánja felmutatni, a szó szerinti és a metaforikus állításokat egyeztetve, sőt ütköztetve egymással. E versmondatok építménye valóban egyszerre analogikus és kontrapunktikus⁹, ami szintén József Attila bravúros mondatformáló szellemiségét példázza. A versmondatok belső gondolati íveit alakítják a fokozást megvalósító felsorolások is, miközben szuverén nyelvérzéke, bizonyára a megháborodik jelentésű meghibban köznyelvi

⁵ Hankiss Elemér: *József Attila komplex képei*. In: *A népdaltól az abszurd drámáig*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1969

⁶ Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000. 538.

⁷ Nyilasy Balázs személyes közlése az *Eszmélet* verselemző tanácskozáson Balatonalmádiban és Balatonszárszón, 2012. szeptember 28–30.

⁸ Alföldy Jenő ua. 10/14.

⁹ Fodor Géza: Az „Eszmélet” gondolati felépítése. In: *Itk 1975/1*. 65–73.

igéalak tájnyelvi megbillen jelentését felhasználva, a legtermészetesebbé teszi számára a magyar köznyelvben ilyen formában nem létező „el nem hibban” igei szerkezet megalkotását, amit rejtett annominációként vagy paronomáziaként is értelmezhetünk.¹⁰

A III. szakasz két négy-négy tagmondatból álló egyes szám első személyű, illetve a határozói főnevek személyi ragjaiban visszaható, egyes szám 3. személyű összetett mondatában a tagmondatok között kapcsolatos és tagadó mellérendelő viszony van. Az első összetett mondat első két tagmondatában fokozott személyességű tényközlések rendelődnek egymás mellé, melyeket a beszélő környezetének amplifikációval és hangismétléssel is hangsúlyozott értéktelenségéről, valamint a maga szellemi eltökéltségéről tett antitézis érvényű kijelentése zár be. Ezt követi magyarázó jelleggel a második összetett mondat egyes szám harmadik személyű, szó-lásmondást idéző, de a költői énre utaló, fontos testrészeit (számhoz, szívemhez) megnevező főnévi határozóival radikálisan személyesített állítása az első két tagmondatban. Ezt az expresszíven megnevezett szubjektivitást azonban a nagy gondolatjellel elválasztott, tudott közmondást tartalmazó ellentétes mellérendelésű 3. és 4. tagmondat mintegy minimalizálja, miközben a közmondásban megfogalmazott macska-egér probléma szarkasztikus önmagára vonatkoztatásában kemény ironia is érvényesül. József Attila összetett versmondatában tehát a különböző, sőt ellentétes beszélői attitűdök a legtermészetesebben kapcsolódnak.

A IV. szakasz két egyes szám harmadik személyű összetett mondatában olyan állítások fogalmazódnak meg, amelyek közvetlenül nem tényközlések, hanem elvonatkoztatott költői szemléleti állítások, a világot meghatározó törvényszerűségek megnevezései, olyan költői szentenciák, amelyek tételes igazságokként hatnak. E törvényszerűségeket megfogalmazó első összetett mondatban egy példázat jellegű analógiát kifejtő módhatározói alárendelés, majd a főmondat után nyílt kapcsolatos mellérendelő tagmondat következik, melyet „s” kötőszóval is jelölt kapcsolatos és magyarázó tagmondat egészít ki. Az eszmélkedő költői gondolkodás mintegy kinyilatkoztatja, sőt idézi is önmagát, mégpedig több retorikai alakzattal, így alliterációval („halom hasított fa, hever...”), igei amplifikációval („szorítja, nyomja, összefogja”) és hasonlattal erősítve szentenciáinak expresszivitását és definitorikus érvényűségét. Ez a tételes igazságokat megfogalmazó beszélői attitűd formálja a szakasz második mellérendelő összetett mon-

¹⁰ Odorics Ferenc: *Az Eszmélet újraolvasása*. In: Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán és Menyhért Anna (szerk.): *Tanulmányok József Attiláról*. Anonymus, Budapest, 2001. 176–178.

datának hangsúlyozottan kijelölő szerkezetű, egymással grammatikai szerkezetükben párhuzamos, alárendelt tagmondatait is, amelyekben az antifrázisos, az oppozíciók logikai rendszere, minden bizonnyal a magyar költészet legösszetettebb jelentésű paradoxonláncá épül fel.

Az V. szakaszt felező két összetett mondatban az egyes szám első személyű és az egyes szám 3. személyű múlt időben fogalmazott tagmondatokban mintegy szigorúan személyes gyermekkori emléket, emblematisz történetet tesz szemléletessé és példázatosá a költői én: lapuló önmagát és az őt alakját a teherpályaudvaron. Az első összetett mondatban a módhatározót kifejtő hasonlító alárendelést pontosvessző zárja, s a rákövetkező nyílt kapcsolatos mellérendelő tagmondat akárha új beszélői attitűdöt megvalósító, leíró mondat lenne. A második összetett mondatban viszont már egyértelműen az elbeszélés kifejtő logikája érvényesül az őt alakját értelmező mellérendelő, valamint tárgyi és kijelölő jelzői alárendelő tagmondatokban, a kifejtést azonban az emlékezés szubjektív beszélői attitűdje formálja; így használja a holtan metonimikus szóalakat a „holtra váltan” lexikalizált kifejezés helyett, a metaforikus megszemélyesítést a „hallgatag” igéből képzett melléknév és a „ráugrott” ige használatában.

A VI. szakasz első összetett mondata két ellentmondást tartalmazó mellérendelő tagmondatból áll, a költői én visszatér a törvényt magyarázó jelleghez a közlésben, azzal, hogy az „im itt” és az „ám ott” ellentétező rámutató szavak a beszélő költői én és a világ antonímiájának jelölésével személyesítik az egyes szám 3. személyű állításokat. Ezt követi nyelvileg és logikailag elő nem készítetten a két megszólító és/vagy önmegszólító összetett mondat, az aposztróf retorikai mondatalkazatának minden vonatkozásával a modern költői beszédet illetően, mondhatni, már-már személytelenül, de mindenképpen az eszmélkedő költői én megállapításainak expresszív hatásosságát erősítve az érvelésben.

A VII. szakasz egyetlen, öt tagmondatból álló versmondat, melynek mindhárom főmondata hangsúlyozottan egyes szám első személyű állítás. Ha nem is stiláris hibaként, de leíródik az „én” személyes névmás is mondatkezdő helyzetben, melyet a grammatikailag szervezetlenül beékel, nyílt kapcsolatos mellérendelő vagy határozói alárendelő tagmondat egészít ki egy, a törvényre vonatkozó metaforikus költői állítással, majd az ezt követően kétszeresen ismétlődő egyes szám első személyű állításra adott válaszként a szabatos tárgyi alárendelő mondat metaforikus költői állítással újabb tételes gondolatot fogalmaz meg a törvényről. Az összetett versmondat komplex költői képe tehát egyrészt erőteljesen hangsúlyozza az önmagáról beszámoló, szemlélődő költői ént, másrészt az árnyalatosan tagolt mondatszerkesztésben spirálisan előre mutató jelentésalakítással a

költő újra tételes gondolatokat, szentenciákat fogalmaz meg a törvényről. A négy mellérendelő és egy alárendelő összetett versmondat szerkezetében kitűnik a „fölnéztem” cselekvést jelölő ige ismétlődése, majd a 4. kapcsolatos mellérendelő tagmondatban az őt felváltó, ugyanahhoz a szemantikai mezőhöz tartozó „láttam” igei állítmány. Az irodalomtörténeti és irodalomelméleti tanulmányok kimerítően értelmezik a „néz” és a „lát” ige jelentésvonatkozásait a versszövegben, ehhez kívánok kapcsolódni megfigyeléssel, miszerint József Attila legtöbbször, így itt is, költői mondatai nyelvtani megformálását illetően is határozottan érvényesítette költői eszmélődése gondolati hangsúlyait.

A VIII. szakaszt három különböző szerkezetű összetett mondat alkotja. Az első egyes szám 3. személyű, egyetlen verssornyi összetett mondat egy főmondatból és egy tárgyszóval kiegészült hiányos főmondatból áll, intertextuális kötődéssel, gondolatmélyítő érzékletességgel parafrázálva Arany János *Híd avatás* című eposzának expresszív kifejezéseit. A 2. összetett mondat egy ténylegesen önmegszólító mondat, melyben az önmegszólítás erejét, hitelességét hangsúlyozza az őt lezáró egyes szám első személyű „gondoltam” közlés is. Ugyanakkor az önmegszólító/felszólító állítás nyilvánvalóan nem tényleges felszólítást fogalmaz meg, csupán hatásossá kívánja tenni a személyes létproblémaként megélt szabadsághiányt. Az „s” kötőszóval kezdődő egyes szám első személyű főmondata a harmadik összetett mondatnak közvetlen, sőt bizalmas elbeszélést imitálva ironikusan vezeti be az égitestek átértékelt látványát, börtönrács jellegét az éjszakai égbolton.

Szembetűnően eltérő tehát a beszélői attitűd az egyes mondatok megformálásakor, s ez az *Eszmélet* versciklus versmondataira nagyon sok esetben jellemző tulajdonság: a beszélői attitűd belső változékonysága akár egy összetett mondaton belül is, melyet József Attila koncentrált, és az antitézisek egységében gondolkodó szellemisége eredményez.

A IX. szakaszt egy két, egymással párhuzamos, egyes szám első személyű állítást megfogalmazó tagmondatból álló összetett mondat vezeti be, a tagmondatokban egy-egy paradoxális közléssel, melyek valamilyen költői szólásszerűséggel a torz időben a legkizáróbb képtelenségek megvalósulhatóságára figyelmeztetnek. A sokszorosan összetett második versmondat első tagmondata hangsúlyosan a szemlélődő költői ént nevezi meg, aki a paradoxális állítás szerint „látta” a nem látható hasadást az időben, egy az élőnyelvből ismert nem szó szerinti szóhasználattal erősítve meg az általánosítható kifejtetlen fogalmi metaforát, majd további tételes költői gondolatokat, szentenciákat fogalmaz meg főnévi igenévi és egyes szám első személyű mellérendelő tagmondatokban, melyeket hatásosan egy kérdés értékű, de felkiáltás jellegű tagmondat, exklamáció zár, megnevezve köz-

ben az eszméletet is a szinonima értékű, ám kiemelően pozitív jelentésű „arany öntudat” kifejezéssel.

A X. szakaszt egyetlen sokszorosan összetett versmondat alkotja, amely hét egyes szám 3. személyű tagmondatból áll, egy szentenciózus névszói megfogalmazásból és az ezt kiegészítő két alanyi alárendelő mellékmondatból, s ez utóbbihoz kapcsolódó három párhuzamos tárgyi alárendelő mellékmondatból, majd ismételtlen egy alanyi alárendelő mellékmondatból. A versmondatban az antonímiák és paradoxális állítások összetett nyelvi hálózata épül fel, a *Tiszta szívvel* című versének egyik híres tagadó mondatát („Nincsen apám, se anyám”) is parafrázálva benne. Mint ilyen a legösszetettebb fogalmi kifejtés ez a versciklus egészében, kategorikus fejtegetés, melyet az irodalomelméleti értelmezés egy, a kor filozófiájában érvényes, eredeti és egyéni gondolatként értékel.¹¹

Megállapítható, hogy a költői nyelve alakításában meghatározó módon mellérendelő mondatkapcsolódással építkező József Attila mindig nagyon indokoltan, sajátos jelentésalakító szereppel ellátva, kategorikus határozottsággal alkalmazza az alárendelő mondatkapcsolódást.

A XI. szakasz visszatér a mellérendelő tagmondatokban való fogalmazáshoz. Első versmondata egy egyes szám első személyű közlésből és egy ehhez nyelvtanilag jelöletlenül kötődő magyarázó mellérendelő tagmondatból áll, paradoxális egységben értelmezve a legfontosabb emberi vágyeszmét, a boldogságot és a disznó animális képzetét. A költői eszmélődésben nyilvánvalóan nem egyszerűen a hedonista emberi magatartás kritikája feszül, hanem az egyetemes érvényű költői létirónia, ami lezártnak mutatja az emberi vágy teljesülésének, sőt megfogalmazásának a lehetőségeit is. Ezt a végigvezetett, szervezőelvvé tett kemény ironikusságot tompítja a humor szellemének az érzékelhetősége az emberi vágyfogalom és a „lány volt, szőke és másfél mázsa” fogalmazás groteszk szembeállításában. A szakasz 2. egyes szám 3. személyű egyszerű bővített mondata, valamint a három nyílt kapcsolatos mellérendelő és egy tárgyi alárendelő tagmondatból álló 3. versmondat együtt tartalmazzák a disznó képzetének komplex költői képben történő, nyelvileg csodálatosan kifinomult, ugyanakkor fortélyos leírását, melyet értelmezői példázatként, sőt allegóriaként is olvasnak. Elemzésre vár, hogyan változik ez összetett versmondatban is a beszélői attitűd; a realiztikus leírás költői imitációja hogyan vált át egy szubtilis látomás, belső látvány lírai megfogalmazásába, a magyar költészet egy legszebb mondatát fogalmazva meg a fényről, s valamiképpen talán még a boldogságról való gondolkodásról is.

¹¹ Tverdota György i. m. 238.

A több kitűnő értelmezést nyert XII. szakaszban József Attila hangsúlyosan és elégikusnak is mondhatóan él az egyes szám első személyű fogalmazással. Az egyes szám 3. személyű és első személyű mellérendelő tagmondatokat egészíti ki egy tárgyias alárendelő tagmondat, majd a 3. versmondatban egy többes szám 3. személyű metaforikus megszemélyesítéseket tartalmazó állításhoz kötődik két, „s” és „és” kötőszóval jelölten kapcsolatos egyes szám első személyű mellérendelő tagmondat. Hangsúlyoznám még az élőnyelvből ismert szóvégi szótag elhagyást (apokopé) a „hogy” szóalakban, mely közvetlen beszédszerűséget imitáló jellegével is erősíti a záró szakaszban a személyességet az eszmélő költői énnak a maga vereséghelyzetére való összpontosításában. Az utolsó összetett mondat kötőszóhalmozásnak is tekinthető „s” és „és” kötőszói pedig valószínűleg tudatos allúziót jelentenek a magyar nemzet költőjének, Vörösmarty Mihálynak *Előszó* című nagy verse híres nagy verssorára: „Most tél van és csend és hó és halál.” József Attila kötőszóval bevezetett egyes szám első személyű versmondatainak gondolatisága azonban más irányba mutat: a maga egzisztenciális és költői helyzetéről megfogalmazott létbölcseleti állítások ezek.

A mellérendelő tagmondatokból építkezés dominanciája azt jelenti, hogy eszmélkedésében a költő olyan egyenértékűnek tartott állításokat helyezett egymás mellé, melyek, akárha kész elemek módjára léteztek gondolkodásában. Az *Eszmélet* versciklus szakaszainak különböző antitézisekből és antonímiákból fölépülő összetett költői nyelvi szerkezetei mondattanilag és a jelentésalakulást illetően mindig árnyaltan választékosak és egyediek. Kihangsúlyozódik itt a maga különbözőségével a X. szakasz nyelvi struktúrája, amelynek körmondatában egy összetett fogalom („meglett ember”) kifejtését, sőt definitorikus fejtegetését vállalta levezetészerűen a fölé- és alárendelő tagmondatokkal; minden bizonnyal a versciklus egyik legfontosabb eszmei témáját fejtve ki benne.

A mellérendelő tagmondatokkal való fogalmazás egy olyan beszélői, illetve írói attitűdöt mutat fel, amikor is a szemléleti nyugalom átfogja a vers teremtésének teljes költői helyzetét, amely azonban bizonyára csak a kisebb formák, az eredetileg címmel is ellátott szakaszok létrehozásában lehetett igazán sikeres. József Attila nyilvánvalóan vállalni akarta a fogalmazás ez alapvető szabályszerűségét, és még a szentenciák és törvények megfogalmazásához is megfelelőnek tartotta azt. Úgy gondolom, hogy ennek az akart „szenvtelen” beszélői és írói attitűdnek a következménye az egy-egy esetben szabálytalanságot is eltűrő lazaság is a gondolatok egymás mellé helyezésében, például a VII. szakasz sokszorosan összetett versmon-

datában az első két tagmondat közötti kapcsolat egészen nyílt, nemcsak jelöletlen, hanem egyértelműen meghatározatlan is.

A tizenkét zárt költői nyelvi egység laza egymáshoz tartozása is bizonyosan az eszmélkedés nehézségeire utal. Megerősítheti ezt az értelmezést a mottóként fölírt idézet is az eszmélésről. Szántó Judit feljegyzése szerint a költő számára akárha „gránitba vésett gondolatokból” jött volna létre e verse – közben a tiszta költészet felé is tendálva.

A tanulmány a tizenkét legszebb magyar vers program keretében megtartott Eszmélet-konferencián (Balatonalmádi–Balatonszárszó, 2012. szeptember 28–30.) elhangzott előadás javított változata.

Fél évszázados barátság

Volt egyszer valamikor (Baranyában, Pécs központtal) egy „Baranya-Bajai Szerb–Magyar Köztársaság” elnevezésű államalakulat Magyarország egy kisebb déli területén. Egyszerre volt a politikai ügyeskedés és a politikai álmodozás műve, valójában a trianoni ország és a megnagyobbodott Szerbia (a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, nem sokkal később: Jugoszlávia) között hozott volna létre egyféle „ütközőállamot”. Néhány hónapig állott fenn, nem is lett volna életképes, nem támogatta sem Budapest, sem Belgrád, sem az antant. Létezése inkább politika- és diplomáciatörténeti kuriózumnak számított, mintsem komoly geostratégiai elképzelésnek. Mára a feledés áldozata lett, azt azonban mindenképpen jelezte, ahogy korábban Kossuth Lajos, később Teleki Pál és Bajcsy-Zsilinszky Endre „geopolitikai” elgondolásai is jelezték, hogy a magyarságnak és a délszláv nemzeteknek, közös múltjukra támaszkodva és közös jövőjük érdekében, össze kell(ene) fogniuk. Valójában a magyar (és a szerb) történelemnek ezt a nemegyszer felvillanó ígéretes és nemegyszer megtagadott és elfeledett stratégiáját szolgálta Vujicsics Sztoján munkássága is. Talán nem a véletlen műve, hogy Vujicsics Sztoján egyik írásában annak a Petar Dobrović szerb festőnek állított emléket, aki a rövid életű államalakulat elnöke volt.

Úgy gondolom, nem lehet eléggé megbecsülni azt az eszmeiséget, azt az önzetlen munkát, amelyet Vujicsics Sztoján a magyar–szerb, egyáltalán: magyar–délszláv, tágasabb értelemben magyar–kelet-közép-európai megbékélés és együttműködés érdekében magára vállalt. Igaz, származása és élettörténete révén szinte predesztinálva volt erre a tevékenységre: a bácskai családi háttér, a pomázi születés, a szerb ortodox egyházban lelkészi, majd vikáriusi hivatást betöltő édesapa vagy éppen testvérbátyja, a fiatalon tragikus halált halt (egy repülőszerencsétlenség vagy inkább terrorista merénylet áldozatává vált) kiváló zeneszerző és zenetudós: Vujicsics Tihamér

– tehát a születés és a családi környezet mind arra predesztinálta, hogy ne pusztán a magyarországi szerb közösség és kultúra reprezentánsa, hanem a régióban élő nemzetek kölcsönös megbékélésének és összefogásának (nem félek a nyomatékos kifejezéstől) „apostola” legyen. Vujicsics Sztoján abban találta meg a hivatását, hogy ennek az összefogásnak a gondolatát hirdesse, ezt az összefogást segítse elő. Mindez, meggyőződésem szerint, jóval több, mint az irodalomtörténeti, műfordítói, kulturális diplomáciai tevékenység, pontosabban mindez a munka és vállalkozás, amely Vujicsics Sztoján életének tartalmát és értelmét adott, a magyar–szerb, távlatosabban: a magyar–kelet-közép-európai megbékélés és összefogás eszméjének rendelődött alá.

Tudom, hogy ennek az eszmeiségnek milyen tragikus tapasztalatok nyomán, ezek ellenére kellett érvényesülnie. Hiszen alig volt újabb kori történelmünknek olyan időszaka (szemben a korábbi évszázadok közös kelet-közép-európai és különösen a török hódoltsági korszak tapasztalataival), amikor a magyarok és a szerbek között nem alakultak ki egymást kölcsönösen pusztító indulatok és konfliktusok. Ez történt a Rákóczi-szabadságharc idején, majd az 1849-es szabadságharcban, és ez történt a második világháború tragikus eseményei közepette is, midőn először a Bácskába bevonuló magyar hadsereg követett el súlyos vérengzéseket a szerb lakosság kárára, majd a szerb partizánok mészárolták le a magyarság tömegeit, ahogy ez történni szokott, mindig főként az ártatlanokat. Vujicsics Sztojánnak tehát nem volt könnyű dolga, amikor a két nép egymásrautaltságát, összefogásának szükségességét képviselte, igaz, voltak ennek a gondolatnak mesterei és előzményei is, talán elegendő, ha az 1942-ben közreadott *Helyünk és sorsunk Európában* című történetpolitikai nagy tanulmány írójára: Bajcsy-Zsilinszky Endrére és néhány íróra, így Babits Mihályra, Németh Lászlóra, Szenteleky Kornélra, Csuka Zoltánra és másokra hivatkozom. Vujicsics Sztoján az ő örökségükre is támaszkodott, midőn a magyar és a szerb nép egymásrautaltságát és a két kultúra együttműködésének szükségességét hirdette.

Úgy volt szokás öt számon tartani, mint aki alkotó energiáit inkább a köznapi diplomáciának, a kölcsönös megismerkedés szolgálatának szenteli, és kevésbé ad ennek tanúságot tudományos és egyéb művekben. Súlyos tévedésnek tartom ezt az ítéletet, minthogy Vujicsics Sztoján tudományos és műfordítói életműve maga is a kiváló teljesítmények közé tartozik. Hivatkozhatom olyan irodalomtörténeti dokumentumkiadványaira, mint az 1956-ban megjelent *Zrínyi énekek*, az ugyanakkor közreadott *Hunyadi énekek*, az 1957-ből való *A koszovói lányka*, az 1960-ban közreadott *Mai jugoszláv elbeszélők* című gyűjtemények, az 1963-ban a közönség elé került Ju-

goszláv költők antológiája, az 1968-as *Sebzett madár* című válogatás, amely a kortárs szerb és horvát drámai irodalom jeles műveit szólaltatta meg magyarul, az 1969-ben Nagy Lászlóval együtt közreadott *Babérfák* című délszláv népköltészeti antológia, az ugyanebben az évben megjelent *A szerb-horvát irodalom kistükré a kezdetektől 1945-ig* című szöveggyűjtemény, vagy az 1972-ben közreadott *Szomszédság és közösség* című tanulmánykötet, amely a délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok történetét mutatta be. Vujicsics Sztojánnak itt jelent meg *A délszláv és a magyar énekköltés a 16. században* című nagyszabású tanulmánya, amely igen gazdagon egészítette ki a két szomszédos nemzet és irodalom kapcsolatairól kialakított képünket. Ugyancsak említésre méltó *A pesti szerb templom* című, 1961-ben megjelent művészettörténeti tanulmánya, Vitkovics Mihály magyar és szerb írásainak 1978-ban közreadott válogatása, valamint több más munkája. Kevesen tudják, hogy a belgrádi irodalomkritika Vujicsics Sztojánt mint kiváló szerb költőt is számon tartotta, mint ilyen, rangos irodalmi díjat is kapott. Mindebből kitetszik, hogy irodalomtörténeti, történeti és műfordítói munkássága maga is értékes és kiterjedt életművet jelent, és szinte egy könyvtárnyi anyaggal járult hozzá a magyar és a délszláv irodalmak közötti kapcsolatok fejlesztéséhez, ahhoz, hogy hiteles forrásokból ismerjük meg déli szomszédunk kultúráját, történelmét és lelkiségét.

*

Vujicsics Sztoján munkásságának egyik, talán leginkább fontos területe a magyar–szerb (általában: magyar–délszláv) irodalmi és történelmi összeköttetések feltárása és értelmezése volt. Műfordítói, szerkesztői és előadói tevékenysége mellett erről tanúskodott a budapesti bölcsészkar délszláv tanszékén vállalt tanári munkája, ennek során ifjú szlavisták nemzedékeit ismertette meg a szerb és a horvát irodalom nagy egyéniségeivel és műveivel. És erről tanúskodtak tanulmányai, irodalomtörténeti esszéi, ezeket két alkalommal: az *Elillant évek szőlőhegyén* és az (Újvidéken megjelent) *Magyarok és szerbek* című kötetben adta közre (mindkettő 1997-ben került az olvasó elé). Igen gazdag délszláv irodalomtörténeti, illetve magyar–délszláv kapcsolattörténeti ismeretanyag található ezekben a könyvekben, általában a két szomszédos irodalom összeköttetéseit állítja a kutatás középpontjába. Így az *Egy szerb guzlár a XVI. századi Magyarországon* című tanulmány annak a Dimitrije Karamannak (a magyar hagyományban Kármán Demeternek) az emlékét örökíti meg, akiről *Erdéli história* című művében Tinódi Lantos Sebestyén igen elismerően szólt, a legjobb „rác módban” éneklő „hegedős-”nek nevezve a Lipppa várában tevékenykedő szerb énekmondót. A *Bosnyák történetíró Pest-Budán*

a XVIII. században című tanulmány annak a Mavro Orlini nevű bencés szerzetesnek a munkásságát mutatja be, közelebről az *Il Regno degli Slavi* című terjedelmes történeti összefoglalást, amely 1722-ben Szentpéterváron jelent meg, és az elsők között adott képet a déli szláv népek történetéről. A *Vuk Stefanović Karadžić–Székács József: Szerb népdalok és hősregék* című igen terjedelmes és alapos tanulmány a Pesten 1836-ban közreadott irodalomtörténeti jelentőségű népköltési gyűjtemény összeállítóit és anyagát mutatja be. Ez a gyűjtemény ismertette meg a magyar közvéleménnyel a szerb folklór klasszikus darabjait, és mint ilyen a magyar folklorisztikára is nagy hatást gyakorolt: merített belőle Erdélyi János, Jókai Mór és Arany János is. Más irodalomtörténeti munkákra is hivatkozhatnánk, mindegyikük egyszerre mutatott fel jelentékeny eredményeket a szlavisztika és a hungarisztika területén.

Vujicsics Sztoján írásainak centrumában általában a magyarországi szerb kultúra foglal helyet, ő maga is ennek világában, ennek hagyományait örökölve nőtt fel, és vált tudós egyéniséggé. Az előbbiek mellett olyan tudományos, irodalom- és művelődéstörténeti írások jelzik mindezt, mint a neves egri szerb íróról: Vitkovics Mihályról (aki különben a Vujicsics család rokona volt), a magyarországi szerb, egyszersmind a 19. századi magyar irodalom klasszikus egyéniségéről adott portrévázlat, a magyarországi szerb sajtó másfél évszázadáról, a pesti Szerb Matica történetéről, a *Croatia* című délszláv folyóiratról írott művei. Természetesen azok az írások is igen sok új adalékkal és következtetéssel szolgálnak, amelyek a 20. századi magyar–délszláv irodalmi kapcsolatokat világítják meg, így Miroslav Krleža, Miloš Crnjanski, Ivan Goran Kovačić, Ivo Andrić, Danilo Kiš és mások magyarországi kapcsolatairól adnak képet. Ezek a délszláv írók valóban népszerűekké váltak az utóbbi évtizedekben Magyarországon, és ezt a népszerűségüket elsősorban Vujicsics Sztojának köszönhetik. Hasonló tárgyismerettel és szeretettel mutatta be neves magyar írók, így Kosztolányi Dezső, József Attila, Radnóti Miklós és Illyés Gyula összeköttetéseit a délszláv irodalmakkal. Ebben a tekintetben Vujicsics Sztoján azt a hagyományos magyar stratégiát követte, amely igen fontos teret kívánt adni a szomszédos népekkel és kultúrákkal kialakított sok évszázados kapcsolatoknak. Talán elegendő, ha Németh László *Most, Punte, Silta* című 1940-ben született programadó tanulmányára hivatkozom, amely a szomszéd népi kapcsolatok hagyományára és a magyar nemzetstratégia közelebbi feladataira hívta fel a figyelmet. Ezt a tanulmányt szeretném idézni: „Tejtestvéreinknek neveztem egyszer a szomszédos népeket. Azaz: nem egy anyától lettünk, de egy sors tejét szíttuk. Ez a közös tej üt ki történetünk, társadalmunk és politikai küzdelmeink hasonlóságában. [...] Még a nagy dátumaik, a

nagy politikai és irodalmi szerepeik is csaknem ugyanazok. Mindnek van mohácsi és fehérhegyi csatája, mindnek van Kazinczy-ja és Eminescu-ja. S a társadalmi szervezet, melyet történetünk reánk hagyott – ha más-más fokban is: mind ugyanattól a végzettől beteg.” Ennek a Németh László-i programnak volt elkötelezett és tevékeny munkása Vujicsics Sztoján.

Az irodalmi kapcsolatok feltárásának és értelmezésének egyetlen, ám igen sokatmondó példájára szeretnék hivatkozni, ez az *Elillant évek szőlőhegyén* című írás, amely Ady Endre és a neves bánsági szerb író, Todor Manojlović 1908–1910-es nagyváradi barátságának históriáját beszéli el. Az írás címe Ady Endre egy korai, mondhatnám, nosztalgikus versét idézi: „Tort ülök az elillant évek / Szőlőhegyén s vidáman buggyan / Torkomon a szüreti ének.” Vujicsics Sztoján tanulmánya a nevezetes barátság történetét örökíti meg, egyszerismind felhívja a figyelmet arra az eszmei közösségre, amely révén a magyar és a szerb költő megítélte a mindkét nép számára igen nagy megpróbáltatásokat hozó, a magyarság számára pedig az egyik legnagyobb történelmi tragédiával járó, néhány esztendő múltán bekövetkező háborút. A két költő barátságára később Juhász Gyula egy 1919 januárjában keltezett kis írása emlékeztetett, amely már a világháborús szenvedések tapasztalatai után és a trianoni döntés előre vetített árnyékában tett hitet a magyar és a szerb nép egymásrautaltságának gondolata mellett. Idézem Juhász Gyulát: „Eszembe jutnak egykori váradi éjszakák, amelyeken Theo barátunkkal álmodztunk éberem és virrasztva a népek szent szövetségéről, magyarok és szerbek sorsáról, a megértésről és megbecsülésről, amely elé vámsorompókat állítanak és Damokles kardját függesztik idegen és ellenséges hatalmak.” Vujicsics Sztoján tárgyias rekvizitumokban és személyes reflexióknak egyaránt gazdag irodalomtörténeti visszatekintését mintegy a következő, *Emlékek és áthallások* című írás zárja le, ez idézi fel Todor Manojlović *Párizsi reggelek* című költeményét, amely egyszerre hivatkozik a modern európai költészet két nagy alakjára, Guillaume Apollinaire-re és Adyra: „Guillaume Apollinaire és Ady Endre párizsi reggelei / Akkor még ismeretlen mostani századunk / És első elszántságaink tavaszi tüze / Friss és megható pirkadattal világított be titeket. / Ti, immár halhatatlan társaim, kortársaim - / Dalotok drót nélkül is toronyról toronyra hangzott, / Határról határra szállt, lármás városok fölött zúgott keresztül.”

*

Vujicsics Sztoján az én számomra, természetesen, nem pusztán neves és becsült irodalomtörténeti és tudományos alkotó személyiséget jelent, hanem egyik legjobb barátomat, akivel hosszú évtizedeket töltöttünk el

közösen mindig egymást kölcsönösen megbecsülve. 1953 őszén ismerkedtünk össze a budapesti bölcsészkaron, amely akkor a piarista gimnázium és rendház épületében kapott elhelyezést (én ebben az épületben tettem érettségi vizsgát ugyanennek az évnek a nyarán, majd ott kezdtem el egyetemi tanulmányaimat szeptemberben). Korábban nem ismertük egymást, Sztoján az Eötvös Gimnáziumban érettségizett. Az egyetemen azonban igen hamar egymás közelébe kerültünk, jóllehet ő szerb-horvát szakos, én pedig magyar szakos hallgató voltam. Voltak persze közös óráink is, így a katonai oktatás, amelyen kötelező volt megjelenni, és a marxizmus-leninizmus, amelyről viszont rendszeresen távol maradtunk. Mindketten nagyon hasonlóan ítéltük meg a köröttünk zajló eseményeket, távol álltunk a hivatalos eszmeiségtől, amely akkor az egyetemi oktatást áthatotta, s minden különösebb kitérő nélkül is pontosan tudtuk egymásról, hogy miként ítélik meg a köröttünk zajló eseményeket. Történelmi időket éltünk, hiszen 1953 nyarán hangzott el Nagy Imre nevezetes miniszterelnöki székfoglalója, amely drámai módon jelentette be a rákosista politikával történő szakítást, 1955 őszén szorongva és dideregve tapasztaltuk a politikai éghajlat szigorodását (engem majdnem eltávolítottak az egyetemről, és Sztoján helyzete is rendkívül ingataggá vált), mindketten rokonszenveztünk velük, és valamilyen mértékben részt vettünk az 1956-os forradalom eseményeiben, egy időben lettünk tudományos gyakornokai az MTA Irodalomtudományi Intézetének, majd távolítottak el mindkettenket az intézeti keretből. Sztoján hosszú ideig állás nélkül volt, irodalmi segédmunkákból, illetve egyetemi óraadásból tartotta fenn magát, engem pedig hamarosan letartóztattak, és csak 1960 májusában szabadultam ki a tököli internálótáborból. Barátságunk természetesen töretlen maradt, és midőn magam 1965 végén visszatérhettem az Intézet munkatársai közé, ott találtam barátomat is, akivel azután hosszú éveket töltöttünk el akadémiai kutatókként.

Barátságunk nem csak szakmai alapokra épült, a személyes rokonszenve is szerepet játszott benne. Sztojánt igen könnyű volt megszeretni, hiszen barátságos és nyitott egyénisége, amely ugyanakkor nem nélkülözte az arisztokratikus tulajdonságokat, mindig könnyen meghódította a szíveket, nemcsak kollégái, hanem a hölgyek és a macskák rokonszenvét is felkeltve. Barátságunknak ez utóbbi: a közös macskakedvelésre vonatkozó fejezete ugyancsak megérne egy bővebb kidolgozást, talán egyszer egy macskászati szaklap érdeklődése erre is ki fog terjedni. Igen gyakran voltunk együtt, Sztojánék tágas Váci utcai lakásában, nálunk, a Nagymező utcában, majd a Villányi úton, szüleim pestújhelyi kertjében, ahol emlékezetes nyári szalonasütéseket rendeztünk, Bodnár György, Béládi Miklós és Rónay László

lakásán. Jártunk együtt Belgrádban, a szerb írószövetség kongresszusán, ahol én a Magyar Írószövetséget képviseltem, és megfordultunk Prágában is az *Európai Utas* című közép-európai folyóirat által szervezett találkozón. Sztojának ilyenkor többnyire velünk utaztak autón, igen kellemes utazások voltak ezek, Sztojántól rengeteg dolgot lehetett tanulni, általában a kelet-közép-európai stúdiók keretében. Együtt jártunk Karlócán, amely valamikor a magyarországi szerb egyházi közösség központjának számított, és Sztoján valóságos idegenvezetőként kalauzolt el bennünket a régi szerb kultúra emlékei között. Ugyancsak több alkalommal voltunk együtt Újvidéken az ottani magyar tanszék által rendezett konferenciákon, és ilyenkor hazatérőben megálltunk egy nevezetes bácskai szerb kolostornál, ennek házfőnöke Sztoján régi barátja volt, együtt vettünk részt az ortodox egyházi szertartáson, Sztoján lelkesen látta el a kántor feladatait, majd egy egészen kiváló bácskai ebédet fogyasztottunk el.

Sztoján az életem részét jelentette, egy egész kötetre való emléket adhatnék elő találkozásainkról, utazásainkról, együttlétünkről. Mindemellett jó barátságban voltam Sztoján bátyjával, a neves zeneszerző Vujicsics Tihamérral is, aki a „bartóki modell”, vagyis a népi kultúra és a modern zene összhangjának megteremtése révén gazdagította mind a magyar, mind a szerb zenei műveltséget (őrála is hosszasan tudnék beszélni). Végezetül Sztojánnak egy versét szeretném idézni, ez természetesen szerb nyelven készült, Dudás Kálmán fordításában olvasható magyarul. A vers címe *Átváltozás*, és „Testvérbátyámnak” dedikációval jelent meg, a személyes és általánosságban az emberi tragédiák keserűségét szólaltatja meg. Ebben olvasom a következőt: „elmerültél holdvilágba / tejút gubancán megbotoltál / nemléttel farkasszemét néztél [...] most csillagokon móríkálva / pajzán tilinkón incelegs / a zengő égi kristályokkal”. Mintha önmagáról is írta volna, most már hosszú évek óta ő is a csillagok közül szemlél minket; időnként visszanézünk rá.

Tárguló optika

1969 májusának első napjaiban jelentős támogatás érkezett Erdélybe, Kolozsvárra: a Dónát úti lakónegyedben, valamely hajnali órán fogadhatuk az újvidéki irodalmi különítmény két kisautóval utazott hat tagját, Bori Imrét, Bányai Jánost és Tolnai Ottót meg a három feleséget. A többes számot, a fogadó küldöttséget, az érkezésig preferanszozókat is néven kell nevezni; a mi hetedik emeleti lakásunk adott otthont az éjszakába hosszabbított partinak, amelynek a szomszédságból a Láng és a Veress család, távolabbról, vagyis a belvároshoz közelebről Lászlóffy Aladárék voltak részesei. Egyszóval *Forrás*-tájéki társaság várta a *Híd* és az *Új Symposion* már tekintélyes személyiségeit, a jugoszláviai rendszámú kocsikkal érkező új magyar avantgárd elkötelezettjeit. Az újvidéki egyetem tanáraként, de főként a budapesti irodalompolitikától magát függetlenítő tanulmányaival egyre inkább hírnevet szerző (nálunk hét-nyolc évvel idősebb) Bori Imrét és hozzá mindvégig hű kitűnő tanítványát, Bányai Jánost s a neoavantgárd költő, prózaíró, *Symposion*-főszerkesztő Tolnai Ottót. A fáradt csapat elosztásra került: Boriék maradtak Kántoréknál, Láng Gusztávék szállóvendége lett a Bányai házaspár, költő pedig a költővel, vagyis Tolnai természetesen Lászlóffy Alival távozott.

Az 1969. májusi pillanat hangulatát, jelentőségét igazán a következő évek találkozásából lehet megérteni. Korai jelzésként a frissen (1969. V. 3-án) dedikált Bori Imre-tanulmánykötet, az *Eszmék és látomások* első bekezdését idézem; *A „semmi ágán”* című József Attila-értelmezés így kezdődik: „Meglépő, hogy mennyi rokon vonás van József Attila szemlélete és a háborús, valamint a háború utáni, ún. egzisztencialista filozófiai áramlatok között, elsősorban életérzésben, az egyénnek a világhoz – melyben élni adatott – való viszonyában. Amikor a maga léte foglalkoztatja, a szó legszorosabb értelmében is egzisztencialista – Kafka és Camus testvére, szellemi rokona.” (Az időben következő Bori-ajánlást a *Radnóti Miklós*

költészetét elemző kötetben találom, Újvidékről keltezve, 1969. szeptember 8-án; itt a szabad vers is kiemelt figyelemben részesül, és Bori Imre természetesen nem spórolja meg kijelenteni, hogy a „formabontás” modernista jelenségét az újabb magyar irodalomtörténet-írás mostohán kezeli.)

Végig kellene követnem Ali és a „jugoszláviaiak” későbbi kapcsolatait, a Lászlóffy–Tolnai-barátság és szellemi rokonság alakulását, sajnos azonban erre vonatkozólag nincsenek érdemi adataim, legfeljebb egy-egy beszélgetésfószlányt próbálhatnék feleleveníteni a Tolnai Ottóékkal való újabb (palicsi és kolozsvári) találkozásokból, részben már Aladár halála után. (Ugyanezt mondhatom, Bányai Jánost kérdezve közös barátunkról.) A Bori-könyvek viszont nyújtanak némi fogódzót a délvidéki Lászlóffy-recepciót illetően. És ami meglepő: nem az avantgárd vonalán.

Átfogó tanulmányt – amilyent például Juhász Ferencről és Nagy Lászlóról írt – nem találok Bori Imre köteteiben Lászlóffy Aladárról, hétről hétre írt krónikái közt azonban több is van Erdélybe üzenő, Erdélyre utaló. Érdemes megemlíteni egy közvetett összetalálkozást, mégpedig az *Utazás a gyökerek körül*, illetve a *Korunk* 1974. februári képzőművészeti száma, különösen pedig Nagy Albert páratlan festménye, a *Fehér kakas* apropóján. Bori a képzőművészeti anyanyelvről írottakat emeli ki és azt, hogy mi „a legmagyarabb festőnek” nem Rudnayt emlegetjük, hanem Csontváryt, a romániai magyar festők közül a *Fehér kakas* alkotóját, Nagy Albertet. (Ha jól emlékszem, Bori Imre aludt nálunk a *Fehér kakas* alatt – mint még néhányan a vendég költők, írók sorából.) És a „találkozás”: Lászlóffy Aladár Nagy Albert emlékére írt verse, a *Fehér kakas a hóhullásban*. Avantgárd, nem avantgárd? Azt gondolom, igazán lászlóffys, számon tartandó költői (művészeti) telitalálat a gazdag életművön belül. A hosszabban záporozó verssorok többszörös kapcsolású közepéből, mutatóban:

Fehér kakas a hóhullásban,
ó, városvégi udvarok,
hol népvándorlaskori sár van,
tyúk-rokokó és lúd-barokk,
itt meglepetve, rajtakapva,
itt zajlanak a nagy csaták,
itt törnek rád és aki hagyja,
annak nyakát itt metszik át.
Úgy látszik döntöttek az égben,
megszánták ezt a szárnyverést,
megbotlik épp a konyhakésben,
de most még eléri a rést.

Ó hányszor riasztottak gyászban
a mesebeli kakasok:
égszakadás-földindulás van!
uccu ki-merre fussatok!
Fehér kakasok minden szinten,
szélfújta tógájuk lebeg.
Demoszthenész a sziklaszirten
hetvenhétszer hajnalt hebeg,
fehér kakasok fenn, Tibetben,
vándorló láma-lepedők,
imamalomban járnak ebben
a molnárok s a szeretők,
fehér kakas az ázsiákban,
villan a kitört toll hegyén,
fehér kakas a vitorlákban,
vergődő óceán begyén.
Minek nem öltöznek el nyáron
a menekülő kakasok!
Járőr a finn-orosz határon,
fehér kísértet-alakok,
fehér kakas a hóviharban,
ahol már a madár se jár,
s farkasordító rókadalban
kukorékol az éhhalál,
mély földmoraj a Vén Cigányban,
botjukért kapkodó vakok,
bombázóraj a mi utcánkban,
berezgő fehér ablakok,
Babits-kakas és Bartók-vérben
fehéren elalvó kakas.
Időnként egy-két néma éjen
mégiscsak kiürül a kas.
Megtépett tolla száll a nyelvnek,
kiskakasokra visszaszáll,
a tyúkudvarban, Bábel mellett
azértis mindig áll a bál.
Nem látja? Mit? Népvándorlás van,
maga kevés most, maga sok!
Fehér kakasok Galliában,
születnek a szimbólumok.

Ahogy Nagy Albert festményén (amit Bori Imre érzékelt), úgy a Lászlóffy-versben is megszületett a nagy magyar (romániai magyar?) és emberi sors-szimbólum.

A *Korunk*-számokat figyelemmel követő újvidéki professzor aztán 1987-ben rátalált Lászlóffy Aladár elégiáira, és – közvetlen közelében Kassák, Juhász Ferenc meg Tandori Dezső megolvasott és megjegyzetelt verseinek – a legteljesebb elismeréssel hívta fel olvasói figyelmét a kolozsvári költőre: „Mélyen emberi hangot hallottunk ezekből a versekből, a személyesség az olvasás pillanatában mintegy rehabilitálódott a szemünkben, és egyetemes érvényét szerezte meg – hitünk szerint a költészet egyetemességében és az egyetemes magyar irodalomban is. Lászlóffy Aladárt azelőtt sem lehetett a fennhéjázó költők közé sorolni, a most olvasott versei alapján pedig a megbékélt, a derűt szerzett költő lírai énje rajzolódik a szemünk elé, aki már túl van jön és rosszon, aki nem akarásaiban, hanem szemlélődéseiben leli örömét. Már nem csatázik valójában önmagával sem, a világgal pedig megbékélt, anélkül természetesen, hogy lemondott volna a létezés elementáris jogairól, amelyeknek azonban semmi közük a primitív lét leegyszerűsített formáihoz. Lászlóffy Aladár e lét belső gazdagságában dúskál, s e dúskálás nem más, mint a költői lélek érzékenységének, a világot magába fogadó készségének a tanújele. S tudjuk mindehhez még a kifejezés méltóságának, a költői közlés emelkedettségének a tüneményét is, hogy e versek szép képletét teljességében megismerhessük és megszerethessük. Szinte kényeztetni érzékeinket a Lászlóffy Aladár-vers az érettség teljének színeivel, illatával, éles dallamával.”

Ebben a korántsem avantgárd jellegű lelkesültségben Bori Imre a *Sokáig élni* című versből idéz, majd (a nyolcvanöt éves Mohy Sándort köszöntő) *Festők és útkövezők*ből az utolsó öt sort:

Hisz örökre épek a képek, mert vastag ecsettel
ezredszer ott pizmog Sziszüphosz május,
június, július tiszta haván, miközben lány
bivalyoktól vonva, mint maga a mindig is jó régi,
vidéki idő – átmegy felettünk a szán.

Ehhez fűzi kommentárját Bori Imre: „Az utolsó sor lírai gesztusa pedig akár örök értékű is lehetne, mint amilyen a Kassák Lajosé *A ló meghal, a madarak kirepülnek* című poemájában.”

Az említett „elégiák” közlésével az ötvenéves Lászlóffy Aladárt ünnepeztük. A versek előtt pedig egy másik *Forrás*-szerző, a prózaíró barát, Bálint Tibor érzelmes, meghatódott, ám igaz jellemzése volt olvasható, *Ali csatái és békekötései* címmel. Nagyon személyes emlékekkel indított

valamennyiünk Kálmánkája – így szólítottuk Bálint Tibort –, élete egy válságos szakaszát idézve, amikor bekéredzkedett Aladárek lakásába: „Szétnyitható ágyamat, amelyet a hónom alatt hoztam, összecukható sorsként, végigfektettem a folyóiratok és könyvek ezreitől terhelt asztalok között, ahol éjjelenként egyetemes műveltségű s mégis eltévedt egerek szolongatták egymást, a rombadőlt könyvtár labirintusában.” Ali nagy szívét emlegetve – „mint hatalmas urnába hullottak évtizedeken át a panaszlevelek, orvosi receptek, lakásigénylések” – ezt a megszakítatlan szolgálatot az éjjel-nappal nyitva tartó gyógyszerárakéhoz hasonlítja Bálint Tibor.

Költészetére térve, előbb egy már-már elfeledett korszakot elevenít fel, innen pedig a lényeghez jut el: „Szüntelen közeledése a világmindenséghez már pusztán amiatt is meglepett, mert fiatal költőként gyakran csizmában járt, mintha Csokonai és Petőfi felé integetne vissza az időben, bár inkább népbiztosnak tűnt számomra, aki maga is belepirul biztatásainak és vállalásainak nagyszerűségébe, amellyel új korszakot üdvözölt. Ebből a romantikus hitből indult el a végtelen fókusz felé, az egész emberiség sorsát föl vállaló feladat felé, a kétségek és a meghasonlások felé, az emberi és költői kiteljesedés felé. És mindannyiunk közül, akik közel állunk nemzedékéhez, leghamarabb ő jutott el a megértés és az örökös megbocsájtás bölcsességéhez, az írói hiúság szerény és természetes fegyelmezéséhez, s ama ritka nagy költők közé tartozik, akik el tudták viselni tehetségük súlyát...”

„Forradalmár”, mozgalmi külsőségekkel is, közösségi szerepvállalás, avantgárd kezdetek és kiteljesedések, szabad versért folyó küzdelem, időről időre szerencsés kapcsolódás kötött formákhoz, elégikus hangok – mindez együtt a Lászlóffy-mű, reális optikában.

Élete utolsó szakaszában pedig: nemzeti költő. „Az új nemzeti költő” – ahogy Bori Imre írta róla 1998 februárjában, *A repülés a zuhanásban* kötet megjelenése után, kiemelve a verseskönyvből az *Óda a másolóműhelyhez* című „sorsverset”, párhuzamba állítva József Attila költeményével, pontosabban a *Dunánál* Duna-metaforájával. Valóban „ódai magasba emelkedik a vers, tovább szöve József Attila gondolatát” – írja Bori, és beidézi:

Mint Szent György a lovagi páncélt –
magunkra vettük a szenvedést s a
világot: voltunk tibeti-turáni-ugor-
hun-avar-besenyő-kun-jász-
és gyászmagyarok, most már
szász- és szerb- és szlovák-
és dán- és brazil-
magyarok is vagyunk...

Jegyzetét Bori Imre így zárja: „Ezt a verset pedig az a költő írta, aki azt vallja: »Minden költő a zsebében hordja a ceruzáját és a csatatéren a lobogót. Az íróasztalon romok.« Nem másért, de azért, mert a költő »élet-fogytiglani szabadságharcra ítélve« (Mit látsz egy íróasztalon?) éli életét – s nemcsak Kolozsvárott!”

Bezzeg Gyula fotója

Kisebbségi nyelv, kisebbségi politika¹

1923. november 20. – A nyelvészet posztulátumai

[...]

Kell-e hát különbséget tenni kétfajta nyelv, a „magas” és az „alacsony”, a többségi és a kisebbségi között? Az előbbit konstans elemeinek hatalma (*pouvoir*) teszi, míg az utóbbit a variáció képessége (*puissance*). Nem egyszerűen a többségi nyelv egységének és a dialektusok sokaságának ellentétpárját kívánjuk felállítani. Sokkal inkább arról van szó, hogy minden dialektusnak megvan a maga átmeneti és variációs zónája, vagy inkább arról, hogy minden kisebbségi nyelv rendelkezik a variációnak egy valóban dialektus jellegű zónájával. Malmberg szerint a dialektusok térképén ritkán lehet világos határokat találni, ehelyett átmeneti és határ menti zónák vannak, az elkülöníthetetlenség zónái. Azt is mondják, hogy „a québeci nyelv olyannyira gazdag a helyi hangsúlyok modulációiban és variációiban, a tonikai hangsúlyokkal való játékokban, hogy néha úgy tűnik, minden túlzás nélkül, mintha jobb lenne egy zenei jelrendszerrel rögzíteni, mintsem egy ortografikus rendszerrel”.² Magának a dialektusnak a fogalma is meglehetősen bizonytalan. Ráadásul relatív, mert tudni kell, hogy mely többségi nyelvhez viszonyítva végzi funkcióját: például a québeci nyelvet nem csupán a standard franciához való viszonya felől értékeli, hanem a többségi angolhoz képest is, amelytől mindenféle fonetikai és szintaktikai elemet átvesz, hogy variálhassa azokat. A bantu dialektusokat nemcsak az anyanyelvhez viszonyítva mérik fel, hanem az afrikaans nyelvhez mint

¹ Ez a szöveg Gilles Deleuze és Félix Guattari *Mille plateaux* című közös művének a kisebbségekre vonatkozó részleteit tartalmazza (a következő szöveghelyeket: *Mille plateaux*, Les Éditions de Minuit, Paris, 1980. 128–135, 356–358, 588–591) – a ford.

² Vö.: Michèle Lalonde, in *Change*, No 30., ahol megtalálhatjuk a „*Speak White*” című vers előzményét, illetve a québeci nyelvről szóló kiáltványt.

többségi nyelvhez való viszonyában is, és az angolhoz mint ellen-többségi nyelvhez viszonyítva is, amelyet a feketék részesítenek előnyben.³ Röviden szólva, nem a dialektus fogalma világítja meg a kisebbségi nyelv fogalmát, hanem fordítva: a kisebbségi nyelv határozza meg a dialektusokat a variációs lehetőségein keresztül. Vajon a többségi és a kisebbségi nyelveket a kétnyelvűség vagy a többnyelvűség regionális helyzete alapján definiáljuk, amely magába foglalna legalább egy domináns nyelvet és egy alávetettet, vagy vegyük figyelembe az egész világot, amely némely nyelvek számára imperialista hatalmat biztosít más nyelvek fölött (mint ma az amerikai angol esetében)?

Legalább két dolog gátol bennünket e nézőpont elfogadásában. Miként Chomsky megjegyzi, egy dialektus, egy gettóbeli nyelv vagy egy kisebbségi nyelv nem tudja elkerülni, hogy homogén rendszert faragjanak belőle, és hogy ne válasszák ki konstans elemeit: a *Black-English* rendelkezik saját nyelvtannal, amelyet nem lehet a standard angol hibáinak és töréspontjainak összességével azonosítani, de éppen ezt a nyelvtant csakis akkor lehet megvizsgálni, ha ugyanazokat a szabályokat alkalmazzuk, mint a standard angol esetében. Ebben az értelemben tűnik úgy, hogy a kisebbségi és a többségi nyelv fogalmának nincs semmilyen nyelvészeti jelentősége. Amikor a francia elveszítette az egész világra kiterjedő többségi funkcióját, semmit sem veszített állandóságából, homogenitásából és központosított jellegéből. Fordítva tekintve pedig az afrikaans nyelv homogén lett, amikor egy helyi, az angollal küzdő kisebbségi nyelvvé vált. Politikai szemszögből is, sőt, főként politikai szemszögből nehéz belátni, miként működtethetnék a kisebbségi nyelvet a hordozói, ha nem biztosítanának számára állandóságot és homogenitást legalább az írás segítségével, úgy, hogy ezzel egy helyi többségi nyelvvé teszik, amely képes kikényszeríteni a hivatalos elismerést (innen ered az írók politikai szerepe, akik a kisebbségi nyelv jogait érvényesítik). Ám úgy tűnik, hogy az ellenkező érv jóval meggyőzőbb: minél inkább a többségi nyelvhez hasonul egy nyelv, annál jobban ki van téve a folyamatos variációknak, amelyek „kisebbségivé” tesszik. Hiábavaló egy nyelv világméretű imperializmusának bírálata, amely az általa a többi nyelvben okozott romlást rója fel (például ilyen az angol nyelv hatásának kritikája a puristáknál, illetve a „franglais” kispolgáripoujadista vagy akadémiai bírálata). Mert egy olyan nyelv, mint az angol vagy az amerikai angol, nem lenne világszinten többségi szerepben, ha

³ Az afrikaans összetett helyzetéről: Breyten Breytenbach, *Feud froid*, Bourgois; G. M. Lory (101–107) tanulmánya új fényt vet Breytenbach vállalkozására, annak erőszakosságára, ahogyan a nyelvet költőként kezelte, kívánságára, hogy „fattyú legyen, fattyú nyelvvé”.

együttal a kisebbségek nem dolgoznak fel szerte a világban, a variációk egészen különböző folyamatai révén. Mint ahogyan a gaelic nyelv vagy az ír-angol variálják az angolt. Vagy ahogyan a *Black-English* és a „gettónyelvek” variálják az amerikai angolt, oly mértékben, hogy New York csaknem nyelv nélküli városnak tekinthető. (Továbbá az amerikai angol nem tudta volna *megalkotni* magát, nem tudott volna különbözni az angoltól a kisebbségek nyelvi munkája nélkül.) Vagy mint az egykori osztrák birodalomban: a német többségi nyelv volt a kisebbségekhez való viszonyában, ám – és ezt nem lehetett elkerülni: – a kisebbségek úgy bántak vele, hogy kisebbségi nyelvvé tették a németek által használt némethez képest. Nincsen nyelv, amelynek ne lennének belső, endogén, a saját nyelven belüli kisebbségei. Így tehát a nyelvészet legáltalánosabb szintjét tekintve Chomsky, illetve Labov pozíciója folyton átcsapnak egymásba. Chomsky úgy fogalmaz, hogy még egy kisebbségi nyelv, egy gettóbeli nyelv, vagy egy dialektus sem tanulmányozható az invariáns elemek kiemelése és a „kívülről jövő vagy kevert” változók eltávolítása nélkül; ám Labov azt válaszolja, hogy egy nyelvet, még ha az többségi és standardként elfogadott nyelv is, nem lehet azon „inherens” változóit figyelmen kívül hagyva tanulmányozni, amelyek éppenhogy nem is keverték, de nem is kívülről jövelek. Sosem fognak olyan homogén rendszert találni, amelyre nem hatnak ki a folytonos, immanens és szabályszerű variációk (miért tesz úgy Chomsky, mintha nem értené?).

Nincs tehát kétfajta nyelv, hanem ugyanazon nyelvvel két különböző módon lehet bánni. Vagy kivonjuk a változókat az állandó elemekből és viszonyaikból, vagy pedig megtartjuk azokat a folytonos variáció állapotában. Tévedtünk, amikor úgy tettünk, mintha az állandó elemek a változók mellett léteznének: ez csupán azért történt így, hogy könnyebben megjeleníthessék őket. Mert nyilvánvaló, hogy az állandó elemek magukból a változókból erednek; az univerzálisoknak a nyelvészetben nincsenek önállóbb létük, mint a gazdaságtanban, hiszen mindig egy univerzalizáció vagy uniformizáció következményei, amelyek a változó elemekre támaszkodnak. *Az állandó elem nem a változó ellentéte*, hanem a változóval való bánásmód, amely szemben áll a folyamatos variálódással. Az úgynevezett kötelező szabályok az első bánásmódnak felelnek meg, míg a választható szabályok a folytonos variációhoz tartoznak. Továbbá nem vehetők igénybe bizonyos kategóriák vagy megkülönböztetések, nem lehet alkalmazni azokat vagy ellentetés gyanánt felhasználni, mert a változókkal való első bánásmódot feltételezik és teljesen alá vannak vetve az állandó elemek szempontjának: mint a beszéddel szembeállított nyelv, mint a diakroniával szembeállított szinkronia, mint a performatív aktussal szembeállított kompetencia, vagy

mint a nem-disztinktív (vagy másodlagosan disztinktív) elemekkel szembeállított disztinktív elemek. Mert a nem-disztinktív, pragmatikus, stilisztikai vagy prozódikus elemek nem csupán mindenhol fellelhető változók, amelyek különböznek egy állandó elem jelenlététől és hiányától, ahogyan nem is csupán alineáris és „szupraszegmentális”, folytonos elemek, amelyek eltérnek a lineáris, szegmentális elemektől: a tulajdonságaik lehetővé teszik, hogy a nyelv minden eleme a folyamatos variálódás állapotában legyen – mint ahogyan például a hangszín a fonémára hat, vagy a hangsúly a morfémára, vagy a hanglejtés a szintaxisra. Ezek nem másodlagos mozzanatok, hanem a nyelvvel való más jellegű bánásmód, amely nem az előbb említett kategóriáknak megfelelően történik.

A „kisebbségi” és a „többségi” nem két nyelvet jelölnek, hanem a nyelv kétfajta használatát vagy funkcióját. A kétnyelvűség nyilvánvalóan példaértékű, de legfeljebb kényelemből hivatkozunk rá. Az osztrák birodalomban a cseh kétségtelenül kisebbségi nyelv volt a némethez képest, azonban a prágai német már potenciálisan kisebbségi nyelvként működött a bécsi vagy a berlini némethez képest. Kafka pedig cseh zsidóként németül írt, ám ezt a német nyelvet kreatív módon, kisebbségi nyelvként kezelte, megteremtette a variációk folytonosságát, sorra vette a változó elemeket, hogy aztán leszűkítse az állandó elemek körét, és kitágítsa a változók terét: hogy dadogóvá tegye a nyelvet, „jajveszékélővé”, hogy kiterjessze a nyelv feszültségteli mozzanatait, az írott nyelvet is, hogy kiemelje belőle a kiabálást, az üvöltést, a hangemelkedést, a tartamokat, a hangszíneket, a hangsúlyokat, az intenzitásokat. Két egymásba kapcsolódó tendenciáját figyelték meg a kisebbségi nyelveknek: egyfelől szegényesebbé válnak, veszítenek szintaktikai és lexikális formáikból, de egyúttal a változó effektusok különös gyarapodására is sor kerül, hajlamosak túlterhelni a nyelvet és parafrázisokkal teletűzdelni. Ezt elmondhatjuk a prágai németről, de a *Black-English* vagy a québeci nyelv kapcsán is. Ám néhány kivételtől eltekintve a nyelvészek értelmezése rosszindulatú volt, az egymással azonos szegényességre és pontosságra utaltak. Az állítólagos szegényesség voltaképpen az állandó elemek korlátozása, illetve a variációk kiterjesztése avégett, hogy létrejöjjön egy folytonosság, amely magával sodor minden alkotóelemet. Ez a szegényesség nem hiány, hanem egy üresség, avagy ellipsis, amelynek köszönhetően elkerülhetünk egy állandó elemet ahelyett, hogy igénybe vennénk, illetve megközelíthetjük felülről vagy alulról ahelyett, hogy elhelyezkednénk benne. És ez a túlterhelés nem retorikai alakzat, metafora vagy szimbolikus szerkezet; sokkal inkább egy mozgékony körülírás, amely a minden kijelentésben meglevő közvetett diskurzus lokalizálhatatlan jelenlétéről tanúskodik. Mindkét részről a referenciapon-

tok elutasításáról van szó, az állandó forma feloldásáról a dinamikus különbségek javára. Minél inkább így működik a nyelv, annál közelebb van nem csupán a zenei jelrendszerhez, hanem magához a zenéhez.⁴

Megvonni és elhelyezni a variációban, eltávolítani és elhelyezni a variációban: ez egyetlen művelet. A kisebbségi nyelvekre nem az jellemző, hogy túlterheltek vagy szegényesek a standard, illetve a többségi nyelvhez képest, hanem a mértékletesség és a variálóképesség, amelyek révén a standard nyelvet kisebbségi módon kezelik, ez pedig nem más, mint a többségi nyelv kisebbségivé válása [*devenir-mineur*]. A problémát nem a kisebbségi és a többségi nyelv közti különbség jelenti, hanem ez a létesülés, valamivé válás. A kérdés nem az, hogyan reterritoralizálható a nyelv egy dialektusban vagy egy tájszólásban, hanem hogy miként deterritorializálható a többségi nyelv. A fekete amerikaiak nem a feketét, a *Blacket* állítják az angollal szembe, hanem úgy alakítják az amerikai angolt, hogy a saját *Black-English* nyelvük legyen. A kisebbségi nyelvek nem léteznek önmagukban, hanem csakis a többségi nyelvhez való viszonyban, és ez egyúttal a többségi nyelvbe való befektetést is jelent, úgy, hogy az maga is kisebbségivé váljon. Mindenkinek meg kell találnia a kisebbségi nyelvet, dialektust vagy inkább idiolektust, amelyből kiindulva kisebbségivé teheti a maga többségi nyelvét. Innen fakad azon szerzők ereje, akiket „kisebbséginek” nevezünk, a legnagyobbaknak, az egyedül igazán nagyoknak: a saját nyelvüket kell meghódítaniuk, el kell érniük a nyelvhasználatban a mértékletességet, hogy a folytonos variálódás felé tolják el (amely a regionalizmus ellentéte). A saját nyelvünkben vagyunk kétnyelvűek és többynnyelvűek. A többségi

⁴ A kisebbségi nyelv kettős aspektusát, szegénység-ellipszisét és túltelítés-variációját illetően néhány mértékadó műre utalhatunk: Klaus Wagenbach tanulmányára a prágai németről a 20. század elején (*Franz Kafka. Eine Biographie seiner Jugend*. Francke, Bern, 1958); Pasolini tanulmányára, amely azt mutatja meg, hogy az olasz nem a standard vagy középső szinten keletkezett, hanem két irányban robbant ki egyidejűleg, „felfelé és lefelé”, más szóval a leegyszerűsített anyag és az expresszív túlzás irányában (*L'expérience hérétique*. Payot, Paris, 1976. 46–47); J. L. Dillard írására, amely rámutat a *Black-English* kettős tendenciájára, hogy egyfelől kihagy, veszít, tehermentesít, másfelől viszont túltelít, megteremt egy „*fancy talk*”-ot (*Black-english*, Vintage Book, New York). Miként Dillard megjegyzi, nincs szó semmine-mű alsóbbrendűségéről a standard nyelvhez való viszonyban, hanem sokkal inkább két mozgás korrelációjáról, amely elkerüli a nyelv standard szintjét. Továbbra is a *Black-English* kérdésénél maradva, LeRoi Jones megmutatja, hogy a két összekapcsolódó irány milyen mértékben közelít a zenéhez (*Blues People*. William Morrow, New York, 1963. 30–31, valamint a teljes 3. fejezet). Egy általánosabb szinten pedig feleleveníthetjük Pierre Boulez elemzését a zenében levő kettős mozgásról, a forma felbomlását és a dinamikus túltelítést, burjánzást (*Conversations with Celestin Deliege*, Eulenberg Books, London, 1976. 20–22).

nyelv meghódítása, hogy fellellessük benne a még ismeretlen kisebbségi nyelveket. A kisebbségi nyelv felhasználása, hogy *megpörgessük* a többségi nyelvet. A kisebbségi szerző idegen a saját nyelvében. Ha elfajul, ha elfajultnak tekinti magát, akkor a nyelv feszültségteli elemeit nem a pusztá keveréssel gyarapítja, hanem saját nyelvének megvonásával és variálásával.

A *kisebbség* fogalma rendkívül összetett, a maga zenei, irodalmi és nyelvi, továbbá jogi és politikai vonatkozásaival. A kisebbség és a többség közti ellentét nem egyszerűen mennyiségi jellegű. A többség állandó elemeket feltételez, a kifejezés és a tartalom konstans mozzanatait, amelyek mérceként szolgálhatnak az értékelés számára. Tegyük fel, hogy ez a mérce a fehér-felnőtt-férfi-városlakó ember [*Homme*], aki valamilyen standard-európai-heteroszexuális nyelvet beszél, bármelyiket (Joyce vagy Ezra Pound Ulyssese-Odüsszeusz). Nyilvánvaló, hogy az „ember” képezi a többséget, még ha kevesebb is van belőle, mint a szűnyogokból, a gyerekekből, a nőkből, a feketékből, a parasztokból, a homoszexuálisokból... stb. Azért van így, mert kétszer jelenik meg: egyszer konstans elemként, másszor pedig változó elemként, amelyből aztán kivonjuk az állandó elemeket. A többség feltételezi a hatalmat és a dominanciát, nem pedig fordítva. A többség feltételez egy standard mérce, és nem fordítva. Még a marxizmus is „a hegemoniát csaknem mindig a nemzethez tartozó, képzett, harmincötön felüli férfi munkás felől értelmezte”.⁵ A konstanstól eltérő meghatározást ezért kisebbségnek tekintik, más szóval alrendszernek vagy rendszeren kívülinek, természeténél fogva, bármilyen számban létezzen is. Jól látjuk ezt minden társadalmi mechanizmusban, a választási rendszerben vagy másutt, ahol adott a döntés lehetősége, feltéve, hogy a döntésed nem sérti a konstans által megszabott határokat („nem szabad a társadalom megváltoztatása mellett döntened...”). Ám ezen a ponton minden megfordul. Mert a többség, amennyiben az elvont standardot képezi, sohasem akárki, hanem Senki – Odüsszeusz –, míg a kisebbség mindenkinek létesülése [*le devenir de tout le monde*], potenciális valamivé válása, amennyiben eltérnek attól, ami modellként szolgál. Van többségi „tény”, ám ez a Senki analitikus ténye, amely szemben áll azzal, ami mindenkinek kisebbségivé válása. Ezért kell különbséget tennünk: egyfelől a többség mint állandó, homogén rendszer és az alrendszerként értelmezett kisebbség, másfelől pedig a kisebbség mint egy potenciális, teremtő és teremtett létesülés között. A probléma sosem az, miként lehet megnyerni a többséget, akár azért is, hogy egy új konstansot hozzunk létre. Nincsen többségivé válás, a többség sohasem létesülés, valamivé válás. Minden létesülés kisebbségi. A nők kisebbség, a számukra való tekintet nélkül, és ezt állapotként vagy részhal-

mazként határozhatjuk meg; ám csak úgy tudnak teremteni, hogy lehetővé tesznek egy létesülést, amely nem a kizárólagos tulajdonuk, amelybe nekik maguknak is be kell lépniük – nővé válás, amely minden emberre vonatkozik, a férfira éppen úgy, mint a nőre. Ugyanez érvényes a kisebbségi nyelvekre: nem pusztán alnyelvek, idiolektusok vagy dialektusok, hanem képesek arra, hogy a többségi nyelvet a kisebbségivé válásba kényszerítsék, minden dimenziójában, összes elemének vonatkozásában. Különbséget kell tennünk a kisebbségi nyelvek, a többségi nyelv és a többségi nyelv kisebbségivé válása között. Természetesen a kisebbségek objektíven meghatározható állapotok – a nyelv, az etnikum vagy a szexualitás tekintetében, a maguk gettóterületeivel; de egyúttal úgy kell tekinteni rájuk, mint a létesülés csíraira vagy kristályaira, amelyek azért olyan értékesek, mert ellenőrizhetetlen mozgásokat idéznek elő és deterritorializálják azt, ami átlagos vagy többségi. Ezért mutatta meg Pasolini, hogy a szabad, közvetett beszédmód lényege nem A nyelvben található meg, nem is B nyelvben, hanem „X nyelvben, amely nem más, mint A nyelv, amint ténylegesen B nyelvvé válik”.⁶ A kisebbségi tudatnak van egy egyetemes formája, mégpedig mindenkinek valamivé válása, és ez a létesülés maga a teremtés. Nem a többség megnyerésével lehet elérni. A forma, amelyre utalunk, az amplitúdóhoz hasonló folytonos variáció, amely szüntelenül átlépi a többségi standard mértékadó küszöbét. Az egyetemes kisebbségi tudat megteremtésével a létesülés erőihez fordulunk, amelyek máshová tartoznak, mint a Hatalom vagy a Dominancia. A folytonos variáció képezi mindenkinek kisebbségivé válását, amely szemben áll a Senki többségi Tényével. A kisebbségi valamivé válást mint a tudat egyetemes formáját nevezzük autonómiának. Nem a kisebbségi nyelv dialektusként való használatával, regionalizálásával vagy gettóba zárásával lehet forradalmivá válni; sokkal inkább a kisebbségi elemek felhasználásával, összekötésével és egyesítésével lehet kialakítani egy sajátos, autonóm, előreláthatatlan létesülést.

[...]

1730: Intenzívvé válás, állattá válás, észlelhetetlenné válás...

Emlékek és létesülések, pontok és blokkok. – Miért van annyi létesülési módja az embernek, és miért nincs mégsem emberré válás? Először is azért, mert az ember a *par excellence* többségi, márpedig minden létesülés kisebbségi jellegű – minden létesülés kisebbségivé válás. Többségen nem valami máshoz viszonyított nagyobb mennyiséget értünk, hanem egy álla-

⁶ Pasolini, P. P., *L'expérience hérétique*, 62.

potot vagy standardot, amelyhez képest a nagyobb mennyiségek, ahogyan a kisebbek is, kisebbségi jellegűnek mondhatók: fehér ember, felnőtt férfi stb. A többség feltételezi a dominanciát, és nem fordítva. Nem arról van szó, hogy több szűnyog vagy légy van-e, mint ember, hanem, hogy „az ember” miként hozott létre a világegyetemben egy standardot, amelyhez viszonyulva az emberek szükségszerűen (analitikus értelemben) egy többséget képeznek. Ahogyan a politikai közösségben való többség feltételezi a szavazati jogot, és nem csupán azokra terjed ki hatása, akik rendelkeznek ezzel a joggal, hanem azokra is, akik nem, akárhányan legyenek is, úgy a világegyetemben való többség is feltételezi az ember eleve adott jogait és hatalmát.⁷ Ebben az értelemben a nők és a gyerekek, továbbá az állatok, a növények és a molekulák is kisebbségiek. Feltehetően a nő különleges, az ember-standardhoz képes elfoglalt helyzete az oka, hogy minden kisebbségivé válás a nővé váláson keresztül történik. Fontos, hogy ne keverjük össze a „kisebbségi jellegűt” [*minoritaire*] mint folyamatot és létesülést, a „kisebbséggel” [*minorité*] mint halmazzal vagy állapottal. A zsidók, cigányok stb. bizonyos feltételek mellett egy kisebbséget alkothatnak, ám ez még nem elegendő ahhoz, hogy létesülés, valamivé válás legyenek. Reterritorializálódunk vagy hagyjuk, hogy reterritorializáljonak bennünket egy kisebbségi állapotba; azonban a létesülés során deterritorializálódunk. Még a feketéknek is, mondták a Fekete Párducok, feketévé kell válniuk. Még a nőknek is nővé válniuk. Még a zsidóknak is zsidóvá válniuk (ez nyilvánvalóan több egy állapotnál). De amennyiben így van, akkor a zsidóvá válás éppen úgy kihat a nem-zsidóra, mint a zsidóra... és így tovább. A nővé válás éppen úgy kihat a férfira/emberre [*homme*], mint a nőre. Bizonyos értelemben mindig a „férfi/ember” a valamivé válás alanya, de csak ha belép a kisebbségivé válás folyamatába, amely elszakítja többségi identitásától. Akár Arthur Miller *Focus* című regényében, vagy Losey *M. Klein* című filmjében – zsidóvá a nem-zsidó válik, akit elragad ez a létesülés, miután elszakadt a standard mértéktől. Fordítva pedig maguknak a zsidóknak kell zsidóvá válniuk, a nőknek nővé, a gyermekeknek gyermekké, a feketéknek feketévé – azért van így, mert csakis a kisebbség szolgálhat a létesülés aktív közvetítőjeként, de csupán azzal a feltétellel, hogy a maga részéről megszűnik a többséghez viszonyítva definiálható halmaznak lenni. A zsidóvá válás, a nővé válás stb. egy kettős mozgás egyidejűségét feltételezi: az egyik mozgás eleme (a szubjektum) kivonja magát a többségből, a másik mozgás során pedig egy újabb elem (médiium vagy ágens) jön létre a kisebbségből. Van egy aszimmetrikus és megbonthatatlan létesülés-blokk,

⁷ A többség fogalmának homályosságáról lásd Arrow két híres témáját, a „Condorcet-effektust”, illetve „a kollektív döntés teorémáját”.

szövetség-blokk: a két „Klein úr”, a zsidó és a nem-zsidó, belépnek a zsidóvá válás folyamatába (ugyanaz történik a *Focus*ban).

A nőnek nővé kell válnia, ám a teljes férfi/ember nővé válásával. Egy zsidó zsidóvá válik, de a nem-zsidó zsidóvá válásával. A kisebbségivé válás csak egy deterritorializált közvetítővel, illetve szubjektummal lehetséges, olyanokkal, amelyek a saját elemeikre hasonlítanak. A létesülésnek csakis a deterritorializált többség változójaként van alanya, és a létesülés csakis egy kisebbség deterritorializált változójában lelhet közvetítőjére. Bármilyen létesülésbe sodorhat bennünket, a legváratlanabb, a legjelentéktelenebb dolgok is... Nem térünk el a többségtől, míg nincs egy apró részlet, amely megnövekedvén magával ragad. A *Focus* hősnének, az átlagos amerikai-nak azért van szüksége szemüvegre, mert zsidó külsőt kölcsönöz neki, a „szemüveg miatt” sodródik a nem-zsidó a zsidóvá válásba. Bármilyen megteszi, de ez a valami feltétlenül politikai ügybe csap át. A kisebbségivé válás politikai ügy és a képesség munkáját [*travail de puissance*] feltételezi, egy aktív mikropolitikát. Ez a makropolitika ellentéte, és egyúttal a Történelemé, amelyben az a kérdés, miként nyerhetjük meg vagy szerezhettük meg a többséget. Ahogyan Faulkner fogalmazott, ha nem kívánunk fasiszták lenni, nincs más választás, mint feketévé válni. A történelemmel ellentétben a létesülés nem gondolható el a múlt és a jövő terminusaiban. A forradalmivá válás közömbös a forradalom múltja és jövője iránt – a kettő között zajlik. Az úgynevezett történelem nélküli társadalmak a történelmen kívül tartják magukat, nem azért, mintha megelégednének a mozdulatlan modellek újratermelésével, vagy mert egy rögzített struktúra irányítaná létüket, hanem mert ezek a létesülés társadalmi (háborús társadalmak, titkos társaságok stb.). Csak a többségnek van történelme, vagy a többséghez való viszonyulás által meghatározott kisebbségeknek. De a „hogyan megszerezni a többséget” egészen másodlagos kérdés az észlelhetetlen kibontakozásához képest.

[...]

Kr. e. 7000. – Foglyul ejtő apparátus

6. *Kisebbségek*. Korunk a kisebbségek korává válik. Láthattuk, hogy a kisebbséget nem szükségképpen a kis létszám alapján határozzuk meg, hanem sokkal inkább a létesülés vagy az ingadozás alapján, vagyis azon rés szempontjából, amely elválasztja a létszám fölötti többséget képező axiómák valamelyikétől („Ulysses-Odüsszeusz, avagy napjaink városlakó átlageurópaija”, vagy mint Yann Moulrier mondja: „a nemzet jól képzett, a himnemhez tartozó és harmincöt évnél idősebb munkása”). A kisebbség lehet kis létszámú, ugyanakkor lehet a legnagyobb létszámú is, úgy, hogy

közben egy abszolút, meghatározhatatlan többséget alkot. Ez történik, amikor még a baloldalinak mondott szerzők is a nagy kapitalista figyelmeztető kiáltást ismétlik: húsz éven belül a fehérek a világ népességének mindössze 12 százalékát teszik majd ki... Nem elégszenek meg azzal, hogy azt mondják, a többség változni fog vagy már megváltozott, hanem arról a többséget veszélyeztető kisebbségről beszélnek, amely egyre szaporodik, megszámlálhatatlanul, és azzal fenyeget, hogy megszünteti magának a többségnek a koncepcióját, vagyis a többséget mint axiómát. És a nem-fehér különös koncepciója voltaképpen nem képez egy megszámlálható halmazt. A kisebbséget nem a létszám határozza meg, hanem a létszámon belüli viszonyok. A kisebbség lehet nagyszámú vagy akár végtelen számú is, ám ugyanígy a többség is. Az különbözteti meg őket egymástól, hogy a többség esetében a létszámon belüli viszony olyan halmazt képez, amely véges és végtelen is lehet, ám mindig megszámlálható, míg a kisebbség megszámlálhatatlan halmaz, akárhány eleme legyen is. A megszámlálhatatlant nem a halmaz teszi, vagy az elemei, hanem sokkal inkább a kapcsolat, az elemek és a halmazok között létrejött „és”, amely egyikhez sem tartozik, kivonja magát belőlük, és szökésvonalat képez. Márpedig az axiomatika csakis megszámlálható halmazokkal törődik, még a végtelen számúakkal is, míg a kisebbségek „életlen”, megszámlálhatatlan, nem-axiomatizálható halmazokat alkotnak, röviden szólva „tömegeket”, a szökés és a fluxus sokaságait. – Legyen akár nem-fehérek végtelen halmaza a periférián, vagy a baszkok, korzikaiak stb. behatárolt halmaza, mindenhol egy világméretű mozgalom feltételeit látjuk: a kisebbségek újjáteremtik a „nacionalitárius” [*nationalitaires*] jelenségeket, amelyek ellenőrzésével és elfojtásával a nemzetállamokat vádolták. A bürokratikus szocialista blokkot bizonyosan nem kímélik ezek a mozgalmak, és mint Amalrik mondta, a disszidensek mit sem jelentenek, vagy csupán a nemzetközi politika zálogaként szolgálnak, ha elvonatkoztatjuk őket a Szovjetunióban működő kisebbségektől. Mit sem tesz, hogy a kisebbségek képtelenek életképes államok megteremtésére az axiomatika és a piac szemszögéből tekintve, mivel hosszú távon olyan összetételű dolgokat mozdítanak előre, amelyek a kapitalista gazdaságon és az államformán is túl vannak. Az államok vagy az axiomatika azzal válaszolnak, hogy megadják a kisebbségnek a regionális, föderális vagy törvényen alapuló autonómiát, röviden szólva egy axióma hozzáadásával. Ám nem ez a probléma: ez a művelet a kisebbségeket csupán megszámlálható halmazokká vagy részhalmazokká alakítja, amelyek elemekként részei a többségnek. Ugyanez érvényes a nők, a fiatalok, a prekárius munkások stb. státusának esetében. Még egy véres, válságos változást is elképzelhetünk, egy radikálisabb fordulatot, amely a

fehér világot egy sárga centrum perifériájává tenné; ez kétségtelenül egy egészen más axiomatika lenne. Viszont mi másról beszélünk, valami szabályozhatatlanról: a nők, a nem-férfiak mint kisebbség, mint fluxus vagy mint megszámlálhatatlan halmaz nem kapnak kifejezési formát a többség elemévé válva, vagyis nem lesznek részei egy véges, megszámlálható halmaznak. A nem-fehérek nem fejezhetők ki úgy, hogy egy új, sárga-fekete többséget képeznek, egy megszámlálható végtelen halmazt. A kisebbségi sajátos jellemzője, hogy a megszámlálhatatlan hatóképességet érvényesíti, akkor is, amikor egyetlen tagból áll. Ez a sokaságok, a multiplicitások formulája. A kisebbség mint egyetemes alakzat, avagy mindenkivé válás. Nők – mindannyiunknak nővé kell válnunk, legyünk akár nők vagy férfiak. Nem-fehérek – mindannyiunknak ilyené kell válnunk, legyünk akár fehérek, sárgák vagy feketék. – Ez azért nem jelenti, hogy az axiómák szintjén zajló küzdelmek jelentéktelenek lennének, ellenkezőleg, nagyon is meghatározóak (a legkülönbözőbb szinteken: a nők harca a szavazati jogért, az abortuszért, a munkavállalás lehetőségéért; a régiók küzdelme az autonómiáért; az elnyomott tömegek és kisebbségek harca a keleti és nyugati régiókban). Ugyanakkor mindig van egy jel, amelynek segítségével megmutathatjuk, hogy e harcok egy másik, párhuzamosan zajló harc indexei. Akármennyire szerény legyen is a követelés, mindig tartalmaz egy olyan mozzanatot, amelyet az axiomatika nem tud elfogadni: amikor az emberek követelik, hogy maguk fogalmazhassák meg problémáikat és hogy maguk határozhassák meg a partikuláris feltételeket, amelyek mellett elfogadhatnak egy általánosabb megoldást (feltéve, hogy ez a *Partikuláris* egy újszerű forma). Mindig mehökkentő ugyanazon történet megismétlődésével szembesülni: a kisebbségek kezdeti szerény követeléseit, az axiomatika azon képtelenségével párosulva, hogy megoldjon akár egy még oly csekély, a követelés háttérében levő problémát is. Röviden, az axiómák körüli harc annál fontosabb, minél inkább két kijelentés, a fluxus általi és az axiomaticus közti eltérést testesíti meg, illetve mélyíti el. A kisebbségek hatóképességét nem aszerint mérjük, képes-e belépni a többségi rendszerbe és elhelyezkedni benne, nem is aszerint, hogy képes-e megfordítani a többség szükségképpen tautologikus kritériumát, hanem, hogy érvényesíteni tudja-e, akármilyen kicsi legyen is, a megszámlálhatatlan halmazok erejét a megszámlálható halmazok erejével szemben, még ha végtelenek is, még ha meg is változtak, még akkor is, ha új axiómákat hoznak létre vagy egyenesen új axiomatikát. Ez nem az anarchizmus és a szervezetiség dilemmája, nem is a centralizmusé és a decentralizációé, hanem inkább a megszámlálhatatlan halmazok problémájának kalkulusáról van szó, avagy koncepciójáról, a megszámlálható halmazok axiomatikájával szemben.

Egy ilyen kalkulusnak megvannak a maga kompozíciói, szerveződései, sőt, központosító folyamatai, ám ezek nem az államokon vagy az axiomatikán keresztül zajlanak, hanem a kisebbségek tiszta létesülése mentén.

7. *Eldönthetetlen kijelentések.* Ellenvetik majd, hogy magából az axiomatikából ered a megszámlálhatatlan végtelen halmaz hatalma, a háborús gépezet. Ugyanakkor nehéznek tűnik a háborús gépezet felhasználása a kisebbségekhez való általános „viszonyulásban” az abszolút háború kitörése nélkül, amelyet a háborús gépezetnek kéne előidéznie. Láthattuk, miként hozza létre a háborús gépezet a minőségi és mennyiségi folyamatokat, a miniaturizálást, az adaptációt, amelyeknek segítségével fokozni lehet támadásait és ellentámadásait, mindig valamely meghatározatlan ellenség (egyének, csoportok, népek...) természetének megfelelően. Ám ilyen feltételek mellett a kapitalista axiomatika folyamatosan azt termeli ki, illetve termeli újra, amit a háborús gépezetek megszüntetni igyekeznek. Még az éhínség megszervezése sem csak a halált jelenti, hanem az éhezők számának szaporítását. A *táborok* megszervezése is, ami a „szocialista” blokkot rettegetté tette, sem szolgál azzal a radikális megoldással, amelyről a hatalom álmodozik. Egy kisebbség megszüntetése a kisebbség kisebbségének létrejöttét vonja maga után. A szüntelen gyilkolás ellenére is viszonylag nehéz egy nép vagy csoport likvidálása, még a harmadik világban is, mihelyt elegendő mértékben kötődik az axiomatika elemeihez. Másfelől megjósolható, hogy az előttünk álló gazdasági problémák szükségessé teszik a tőke megreformálását az erőforrások (a tengeri olajforrások, a fémeket tartalmazó mélytengeri rögök, az élelmiszerek) tekintetében, és ez nem csupán a világ újrafelosztását jelenti majd, háborús gépezetek bevetésével világszerte, új célkitűzésekkel, hanem az érintett régiókban szemtanúi leszünk kisebbségi csoportosulások létrejöttének és átalakulásának is. – Általánosságban szólva, a kisebbségek számára az integráció nem jelent megoldást, jelentsen ez akár más axiómákat, új szabályokat, autonómiát vagy függetlenséget. Taktikájuk szükségszerűen ezen az úton halad. Annyiban forradalmiak, amennyiben magukban hordoznak egy mélyebb mozgást is, amely megkérdőjelezi a világban uralkodó axiomatikát. A kisebbség hatékonysága, hatalma, amely nem más, mint a partikularitás, kifejezési formáját, illetve egyetemes tudatát a proletariátusban leli meg. Azonban amíg a munkásosztály az általa kiküzdött státus szerint határozza meg magát, vagy egyenesen az elméletileg leigázott állam felől, csupán mint „tőke” jelenik meg, mint a tőke része (mint változó tőke), és nem hagyja el a tőke síkját [*plan du capital*]. Ez a sík legfeljebb bürokratikussá válik. Másrészt a tömegek a tőke síkjának elhagyásával, a kifelé irányulásban való kitartással válnak forradalmivá, és csak így rombolják le a megszámlálható

halmazok uralkodó egyensúlyát.⁸ Nem világos, hogy egy Amazon-állam miként nézne ki, hogy a nők állama lenne-e, vagy a prekárius munkások állama, a munka elutasításáé. Hogy a kisebbségek nem hoznak létre életképes államokat sem kulturális, sem politikai, sem gazdasági értelemben, azért van, mert sem az államforma nem fogadható el számukra, sem a tőke axiomatikája, sem az annak megfelelő kultúra. Sokszor láthattuk, miként tartja fenn, illetve szervezi meg a kapitalizmus az életképtelen, élehetetlen államokat szükségleteinek megfelelően, pontosan azért, hogy szétzúzza a kisebbségeket. Ezzel szemben a kisebbségek számára a kapitalizmus szétverése a kérdés, a szocializmus újradefiniálása, olyan háborús gépezetek megteremtése, amelyek képesek a világméretű háborús gépezettel való konfrontációra, más eszközökkel. – A kapitalizmus legmélyebb törvényszerűsége nyilvánul meg abban, hogy a két megoldási lehetőség, a kiirtás és az integráció elfogadhatatlanok: a kapitalizmus újabb és újabb határokat hoz létre, de egyúttal olyan fluxusok táptalaja is, amelyek megszőknek axiomatikája elől. *A kapitalizmus a modelljeként szolgáló megszámlálható halmazokban valósul meg, és egyazon időben szükségerően megszámlálhatatlan halmazokat is létrehoz, amelyek meghaladják és felforgatják a kapitalizmus kínálta modelleket.* Nem hat ki a deterritorializált és dekódolt fluxusok „egyesülésére” [*conjugaison*] anélkül, hogy ezeket a fluxusokat ne kényszerítene további előrenyomulásra – a fluxusok elhagyják az őket képező axiomatikát és a reterritoralizáló modelleket, olyan „összekötő viszonyokba” lépnek be, amelyek révén egy új Föld rajzolódik ki, olyan háborús gépezeteket hoznak létre, amelyek nem is irtó hadjáratokra törekszenek, de nem is az általánosított terror békéjére, hanem forradalmi mozgalmaként működnek (a fluxusok egymáshoz való kötődése, a megszámlálhatatlan aggregátumok összetétele, mindenki kisebbségivé válása). Ez nem szétszóródás vagy széttöredezés: *sokkal inkább a konzisztenciaplánnak, valamint a tőke fejlődése és szerveződése síkjának, illetve a bürokratikus szocializmus síkjának ellentétének vagyunk.* Minden esetben egy konstruktivizmusról van szó, egy „diagrammatizmusról”, amely meghatározza a problémák és a köztük levő átlós kapcsolatok feltételeit: szemben áll mind a kapitalizmus axiómáinak automatizmusával, mind a bürokratikus tervezéssel. Így tehát az „eldönt-

⁸ Ez Tronti egyik legfontosabb tézise, amely kihatott a „tömegmunkás” és a munkához való viszonyulás új koncepcióira: „Hogy a tőke ellen küzdhessen, a munkásosztálynak önmaga ellen kell küzdenie, amennyiben maga is tőke; ez az ellentmondás maximális szintje – nem a munkások, hanem a tőkészek számára. [...] A tőke síkja elkezd fordított irányban működni, nem mint *társadalmi fejlődés*, hanem mint *forradalmi folyamat*.” Lásd: *Ouvriers et capital*, 322; ezt nevezte Negri „a tervező állam válságának” (*Crisi dello Stato-plano*. Feltrinelli, Milano, 1974).

hetetlen kijelentéseken” nem a következmények minden rendszerrel szükségyszerűen együtt járó bizonytalanságát értjük. Ellenkezőleg, azon dolgok együttes fennállására és egymástól való elkülöníthetlenségre gondolunk, amit a rendszer összekapcsol, illetve ami folyton a rendszer elhagyására törekszik olyan szökésvonalak mentén, amelyek maguk is összekapcsolhatók. Az eldönthetlenség a csírája és a tulajdonképpeni helye a forradalmi döntéseknek. Gyakran felemlgetik a szolgátság világrendszerének magas szintű technológiáját, ám ez a gépies szolgátság, sőt, különösen ez bővelkedik eldönthetetlen kijelentésekben és mozgásokban – korántsem csupán a specialisták számára fenntartott tudás birodalmát jelenti, hanem fegyverekkel szolgál mindenki létesülése számára – rádióvá válás, elektronikussá válás, molekulárisává válás...⁹ Csakis olyan küzdelmek léteznek, amelyek az eldönthetetlen kijelentéseken keresztül zajlanak, és amelyek képesek a *forradalmi összekapcsolásra, szembeszállva az axiomatika jegyében zajló egyesülési módokkal.*

⁹ Ez a mai helyzet másik aspektusa: a munkával és a munkafolyamat fejlődésével kapcsolatos új típusú küzdelmek mellett ott vannak az „alternatív gyakorlatok” és ezen gyakorlatok létrehozása (a kalóz-rádióállomások a legegyszerűbb példa; további példák a városi közösségi hálózatok, a pszichiátria alternatívái stb.). Minderről, illetve a két aspektus kapcsolatáról lásd: Franco Berardi Bifo, *Finalmente il cielo e caduto sulla terra*. Squilibri, Milano, 1978, illetve: *Les Untorelli*. Recherches, No 30 (1977).

Deleuze/Guattari és a kisebbségek forradalma

„Deleuze nyers kíméletlenséggel fogalmazza meg a dolgot: a kisebbségek számára a kapitalizmus szétverése a kérdés.”

(Éric Alliez)

„Egész Kelet-Európában főleg a kisebbségek voltak hajlamosak a baloldali forradalmiságra. A zsidók szerepét a kommunista mozgalomban mindenki ismeri, de ne feledkezzünk meg a lett lövészekről, Lenin pretoriánus gárdájáról [...], a magyarországi és csehországi német szociáldemokráciáról, a bajor szeparatizmus és kommunista fölforgatás egybeeséséről a húszas években és így tovább. Az erdélyi magyarok sem voltak kivételek.”

(Tamás Gáspár Miklós)

1. Soha senki még nem tulajdonított ekkora jelentőséget a kisebbségeknek. Deleuze és Guattari eszmefuttatásaiban a kisebbség ontológiai elvvé női ki magát, a kisebbség itt maga a létesülés, maga a teremtés, túl a pusztá adottságokon, túl a zavaros káoszban. A korai Deleuze Bergson-értelmezésének következtetései a minőségi és a mennyiségi sokaság kapcsán új fényben tűnnek fel. A kisebbségivé válás azt jelenti, hogy egy megszámlálhatatlan halmaz részei vagyunk, tehát nincsen olyan számsor, amelynek homogén szempontrendszerével leírhatnánk helyzetünket. A valódi kisebbség egy kvalitatív multipllicitás. Egy, kettő, három... – ezek a szavak itt aligha jelentenek bármit is... „Csak a többségnek van történelme...” – a kisebbségi létesülés folyamata nem egymásra következő, ok-okozati sorozatok mentén zajlik, nem az átfogó célokra alárendelt világtörténelem általánosságában, hanem az eseményszerű, kreatív időben, amely megbontja a többség uralmát. Elegendő végigtekinteni a Kafka-könyv példán, hogy láthassuk, mennyire rugalmas meghatározásról van szó: kisebbségiek a bogárrá váló emberek, a majomná változó politizáló írók, a kurvák mint a háborús gépezetek megszöktetői, talán még a cselédlányok is..., de más

szövegekben kisebbségek a gyerekek, a növények, a molekulák is... A kisebbség fogalmának terjedelme rendkívüli módon kiszélesedik, de nem azért, hogy felfújódó léggömbként egyszer csak kipukkadjon, ugyanis a fogalom tartalma e növekedéssel még nem lesz szegényebb. A matematizálás szigorúsága és a fogalmi nomadizmus kéz a kézben járnak. Sem a többségi, sem a kisebbségi nem jelöl pontosan körülírható csoportot. Kifejezetten relacionális, dinamikus meghatározásokról van szó: a kisebbségi létesülés mindenekelőtt annyit tesz, mint nem osztozni a többségi erőfölényben, mint teremtő módon viszonyulni az eleve adotthoz képest. Ha filozófiatörténeti párhuzam után kutatunk, akkor az adornói nem-identitásban lelhetünk a legközelebbi rokonra (és ne feledjük a negatív dialektika dicséretét a *Mi a filozófia?* fejtegetéseiben): mindarra érvényes, ami valamilyen módon más, mint a bármire ráhúzható egyetemesség elvontsága, és más, mint a rögzített osztályozások könnyedén nyitható fiókjai – új típusú, az általánosnak alávetetlen partikularitás, a fennálló renddel szemben alternatívaként szolgáló heterogenitás. Nem az identitás újabb odüsszeiája ez, hanem az egyre sokasodó különbségek zónájában való részvétel. Hazatérés nélküli nyugtalan mozgás, hiszen Ithaka nem létezik. Anélkül, hogy bárhol lehorgonyoznánk...

2. A Deleuze és Guattari által méltatott inventív irodalomnak semmi köze ahhoz a kisebbségi íróhoz, aki folyton a kultúraköziség határhelyzetéből kíván szimbolikus tőkét kovácsolni az önmitologizáló identitásnarratívák piacán, aki szüntelenül önnön idegenségébe, bizonytalan státusába fektet be, abban bízva, hogy valakit majd csak lelkesíteni fognak az általa kínált felemásan egzotikus leírások. A szerzőpáros nyelvezetével szólva: az ilyen író képtelen a kollektív deterritorializációra („ahogyan a radír szabadít fel”). Legyen mégoly kritikus elme, maga is a késő kapitalista *etnobusiness* kalmára, irodalmi eszközökkel. Mennyivel más, mint az, aki a „saját” normálja, aki a többség uralmát belülről feszíti szét. Deleuze és Guattari nem az állítólagos monarchikus multikulturalizmust ünneplik, hanem sokkal inkább Kafka posztmonarchikus tapasztalatát ragadják meg, a birodalom utáni kor szökésvonalait, amelyekben egy jóval sokrétűbb létesülés bontakozik ki, a megszámlálható halmazokon túl. Ugyanakkor szem előtt kell tartanunk, hogy a többséget immanens módon meghaladó irányulás dicsérete (minduntalan hangsúlyozzák, hogy az igazi kisebbség a többségen belül fejt ki tevékenységét, nem pedig kívülálló csoportként) mögött rejlő normativitás nem magától értetődő a deleuze-i életmű felől tekintve sem. A Nietzsche-kötetből az élet olyan önaffirmációjának akarását olvashatjuk ki, amely független a Másik általi elismeréstől, amely egy teljességgel autonóm mezőben zajlik. Az Úr csakis önmagára támaszkodik, míg a Szolga,

a nyájszellem ereje abból fakad, hogy elvonja, kisajátítja az erők vitalitásától duzzadó hatalmát – a gyengék alantassága azt jelenti, hogy az erők életakarásán élőködnek, azt fertőzik meg, innen ered az uralmuk. Ehhez képest a kisebbségek elmélete azt kívánja tőlünk, hogy azonosíthatatlan vírusként szálljuk meg a látszólag erősebb többséget anélkül, hogy mi magunk bármilyen pozícióval (történelemmel, hagyománnyal, elbeszéléssel...) rendelkezni. A teremtő létesülés immár a rögzített, intézményesített közeg belsejéből tör fel – ez Deleuze és Guattari parazita programja. Nyilvánvaló, hogy a dialektikával való küzdelemnek vagyunk szemtanúi. Miként lehet a világot másként felvázolni, mint az ellentétek viaskodását? Egyfelől lehetőségként kínálkozik a minden másághoz képest önálló életaffirmáció felmagasztalása (így lehetett csatasorba állítani az Úrnak a Szolgához való paradox nem-viszonyának nietzscheánus értelmezését a dialektikus hegeli változattal szemben), másfelől azonban az autentikus teremtést, a minőségi különbségek létesülését úgy is be lehet mutatni, mint a többségen belüli kisebbséggé válást. A két fogalmi stratégiában van valami közös: mindkettő elutasítja, hogy a harcot binárisan, egymással szemben álló térfelek összecütözéseként fogja fel. Ennek súlyos következményei vannak. A kisebbségek nem nyújtanak semmi újat a többségi nemzethez képest mindaddig, míg pusztán szemben állnak vele és megmaradnak az alárendelt, függőségi viszonyban, ráadásul kicsiben, a maguk intézményeiben a többségre jellemző dominancia-gyakorlatokat tükrözik vissza. A gettón belül is leképeződhet a többség hatalmi logikája. Az ilyen közösségek titokban vagy nyíltan olyan nemzetállamról álmodoznak, amelyben ők maguk lesznek a hierarchia csúcsán, nem pedig a nemzetállam, mint a kisebbségekre nézve szükségszerűen elnyomó, tragikus kimenetelű instancia végéről. Ha fordul a kocka, ők maguk lesznek kíméletlenül többségek. Oly sok, az anyaország határain kívül rekedt kisebbségi gyűlöli az anyaország mérföldekkel odébb élő kisebbségi csoportjait – módfelett örülnek, hogy legalább imaginárius módon többségek lehetnek (márpedig a preindividuális szinten zajló elköteleződések számítanak igazán); és rögvest a többségi álláspontot foglalják el, amint a körülöttük levő faji, nemzeti vagy szexuális kisebbségekről esik szó. Panaszuk nem elégíthet ki bennünket, mert éppen a lényegen, a kisebbségeknek a többség általi alávetésén nem kívánnak változtatni, csupán egy dialektikus kifordításra vágnak. Megmaradnak a számukra a priori nemzetállami keretek között. Nem is annyira a dominancia megléte fáj nekik, mint inkább a dominancia hiánya – a részükről. Ne gondoljuk, hogy a virtuálisan többségi kisebbségek csak eltanulják a többségtől a gyűlöletet, hiszen kezdettől fogva adott a többségi szerkezetű kollektív fantáziájuk, amely nem másodkézből

való. A valódi kisebbség azonban, amely nem pusztán alrendszer, Deleuze és Guattari szerint nem a kisebbség *versus* többség ellentétében gondolandó el (*non opposita, sed diversa* – idézi oly gyakran a spinozista Deleuze; *non-coïncidence*, mondja Paul Patton), hanem a fennálló viszonyoktól eltérő logikában. Nem a többségi hatalom kisebbségi ellenpontozására vagy a többséggé válásra, mint egy újabb aszimmetriára van szükség, nem is az uralmi egyensúly kalkulatív mérícskélésére. A szerzőpáros nem becsüli le az „axiomatikán belül megmaradó” kisebbségi közösségek törekvéseit, mi több, kiemeli helyi harcaik jelentőségét, de a voltaképpeni célkitűzés valami másra irányul. Philippe Mengel úgy vélte, hogy a kisebbségek deleuze-i túlértékelése szükségszerűen a demokrácia leértékeléséhez vezet. Amennyiben a demokrácián a – nem szükségszerűen számbeli – többség uralmát értjük, akkor valóban.

3. Nem véletlen a kapitalizmus és a modern nemzet története közti számos egybeesés. Az egységes piachoz vezető „nagy átalakulás” (Polányi), amelynek során a munkaerő, a föld és a pénz mint fiktív áruk a kereslet-kínálat-ár egyazon síkján zajló mechanizmusába kerülnek, a nacionalizmus kibontakozásával párhuzamosan zajlik. Az eredeti tőkefelhalmozás, az *enclosures* idején a paraszti néptömegeket megfosztják a megélhetés alapvető feltételeitől, a termelőeszközeiktől és szociokulturális terüktől, miközben a nemzeti munkaerőpiacra kényszerítik őket erőszakos módszerekkel (a szegénység kriminalizációja, a munkakerülés büntetése stb.). Az élet feletti ellenőrzés elvesztésétől egyenes út vezet a nemzetben való tagsághoz. Aki elvesztette életét, az imaginárius nemzeti közösségben elnyeri azt, így szól az ígéret. Ez mindig államszervezeti kérdés is: a nemzeti alapon történő intézményesítés, egységesítés kezeskedik arról, hogy senki se maradjon kategoriális identitás nélkül, hogy minden zavaró másságot ki lehessen küszöbölni (a nemzetállam mindig nemzetromboló is egyúttal), a nagy étvágyú munkaerőpiac legnagyobb megelégedésére. Az egyetlen nyelven való oktatás, az oktatás nemzetiesítése, mint azt Ernest Gellner fejtegetéseiből tudjuk, eredendően egy gazdasági vállalkozás része, így biztosítják a megfelelő humán tőkét. A nemzetben való részvétel mint érzelmi és racionális motivációforrás gazdasági ösztönzőként szolgálhat, egy kollektív üzlet részeként. Ahogyan a javak és szolgáltatások nem-piaci cseréjének tere csökken, úgy válik egyre homogénebbé a „valahová tartozás”. A premodern indoeurópai társadalmak zárt, kasztos, kvázi-etnikai rendjei átadják helyüket a nyitott, átjárható, anonim osztályoknak, amelyek egy közösen osztott társadalmi mezőben helyezkednek el. Ugyanakkor a nemzet mint állami-piaci konglomerátum mindig feltételezi az elnyomott Másikat, kívül és belül egyaránt: így például az angliai kapi-

talizmus elképzelhetetlen a megvetett-gyarmatosított Írország nélkül, ahogyan a nemzetállam kényszerítő mechanizmusaira is a kisebbségek elfojtása érdekében van szükség. A piaci verseny konfliktusterében, ahol mindenki harca folyik mindenki ellen, a *ressentiment* előbb-utóbb a más-ság ellen irányul. Európa abszolút kisebbségei, vonják le a gyűlölködők a következtetést, képtelenek a kapitalizmusban való méltányos részvételre: a szegény cigány nomadizmusa szökésvonal a munkaerőpiac kényszeréhez képest, a gazdag zsidó nemzetközi spekulációja pedig nomadizmus a helyi reálgazdaság vállalkozói kreativitásához képest. Az előbbi csökönyösen ellenáll a piaci társadalom követelményeinek, az utóbbi pedig túlon túl jól teljesít. Ám a gyűlöletük nemcsak azok ellen irányul, akikről úgy vélik, hogy nem a munkájukból, illetve a termelékenységüket előremozdító tőkéből élnek meg, hanem minden kisebbségi csoport ellen, amely konkurenciát jelent a munkaerőpiacon (ugyan a nemzeti tőke felhalmozása igényli az olcsó munkaerő importját, az importáru is utálat tárgya). Az egyik nem akar dolgozni, a másik nem úgy akar dolgozni, ahogyan kellene, a harmadik pedig elveszi a munkahelyeket... – a nemzeti paranoia élőködőket lát minden irányban. A „strukturális antiszemitizmus” terminusa nyomán mi strukturális kisebbségellenességről beszélhetünk, mert a gyűlölet terjedése a rendszer természetéből fakad (és Jugoszlávia felbomlását sem érthetjük meg anélkül a túlfeszített versenykényszer nélkül, amelyet a neoliborális világrend gyakorolt a tagköztársaságokra). Alig látható, szinte megragadhatatlan negatív diszkrimináció a munkáltatásban, biopolitikai szelekció a szociális támogatások juttatásában, a kisebbségi szimbólumrendszerek elnyomása a mindennapokban, egyre nehezebben teljesíthető legitimáció-kényszer minden autonómiával kapcsolatos jogigény vonatkozásában, a más-ság bezárása a privát szférába, marginalizálása... – ezek az érték(esítés) válságában tengődő késő kapitalizmus jegyei. A rendszer megbontja a területek közti határokat, majd újra megerősíti azokat, globalizál és bevon az egyetemes hálózatba, majd kirekeszt, bekebelezi és kommodifikálja a piaci viszonyokon kívül maradt szférákat, majd kiveti azokat magából... A kisebbségek pedig ide-oda sodródnak a tőkefelhalmozás fluxusaiban. A többségi azzal ismeri el a kisebbségi lét nyomorúságos voltát, hogy folyton attól retteg, kisebbségivé válik, sőt, gyakran azt állítja, hogy ő maga is már most kisebbségi a saját hazájában...

4. „Hogy a munkásnép figyelme elvonassék a gazdasági kérdések fejtegetéséről, s hogy így mind zavartalanabban legyen kizsákmányolható, a vagyonos osztály a legbecstelenebb sovinizmusba hajszolja a népet. Szóban és írásban igyekszik a burzsoázia a sovinizta örültséget a népbe oltani. S nem oktalanság-e az, hogy a munkások esztelen nemzetiségi

hajszáokban vesznek részt ahelyett, hogy életfeltételeik javításáért szállnának síkra?” – olvashatjuk egy 1891-es *Népszavában*. A nemzet a valódi társadalmi ellentétek pacifikálására szolgáló, olykor kifejezetten tragikus következményekkel járó ideológémának tűnhetett a munkásmozgalom számára (mint a szociáldemokrácia első világháborús árulásakor), ám ha eltekintünk a baloldal nemzetietlenségével, nemzeti nihilizmusával kapcsolatos olcsó sajtóközhelyektől (a *fin de siècle* jobboldali újságaihoz képest, amelyek hemzsegték a „hazátlan bitangok”, „kozmpolita latrok” típusú szintagmáktól, alig hallhatunk már újat), feltárulhat előttünk a nemzet és a baloldal szövevényesebb viszonya. A modern nemzetfejlődés és a kapitalizmus kibontakozása ugyan elválaszthatatlanok egymástól, a nemzet szerepe mégis ambivalens: egyúttal maga is egy reményteli szökésvonal a közösségi szolidaritás, a tényleges egybetartozás igényét kielégíteni nem képes piaci társadalomhoz képest, nincs híján egy bizonyos „utópikus többletnek” (Bloch). A nemzet kulturális-politikai csoporttudatához való affektív folyamodás ennyiben tünetértékű. „Az árucseré ott kezdődik, ahol a közösségek végződnek...” – hangzik *A tőke* egyik mondata, Tönnies el-lentétpárjait megelőzve. Korántsem véletlen hát, ha az antikapitalizmus oly gyakran a nemzeti-etnikai-őshonos önazonosságon keresztül fejt ki hatását, és hogy a rendszerellenes baloldal nem csupán legyintett e szökésvonalra, hanem igyekezett kihasználni a benne rejlő kohéziós erőt. A második világháború utáni dekolonizációs harcok dinamikáját vagy a mai latin-amerikai imperializmusellenességet meg sem érthetjük enélkül. Lásd továbbá az Otto Bauer, Rosa Luxemburg és Lenin írásai nyomán kibontakozó terjedelmes vitát a nemzeti önrendelkezésről, az autonómiáról és az internacionalizmusról. Kelet-Európa történelme és a magyar eszmetörténet is értelmezhetetlen ezen összefonódás figyelembevétel nélkül: Révai József (aki úgy vélte, hogy a kommunista párt csak akkor válhat naggyá, ha „múltja, gyökerei vannak a nemzeti életben”, és ekképpen fogalmazott: „Újra trianoni Magyarország vagyunk. Ez minden magyarnak fáj.”), Molnár Erik, Király István vagy Mőd Aladár életműve bezárul előttünk, ha ragaszkodunk a baloldal nemzetietlenségét illető vádhoz. A mozgalom nem kívánta átengedni a nemzeti problematikát a jobboldalnak, hanem épített rá, új szempontokkal járult hozzá a közösségi mítoszgyártáshoz. A nemzeti identitás nem vált érvénytelenné/érdektelenné, hanem eltérő hangsúlyokat kapott. Akármit gondoljunk is például a magyar eszmetörténetben oly fontos szerepet betöltő sztálinista nacionalizmusról, maga a kihívás, a baloldal építkezése a nemzeti érzésekre, nem idejétmúlt. „...ma az a baloldal, amely képtelen felfogni a nacionalizmusban rejlő rendkívüli utópikus vonzerőt [...], aligha remélheti, hogy képes lesz »kiszajátíta-

ni« ezeket a kollektív energiákat és gyakorlatilag politikai impotenciára kárhoztatja magát” – írja Fredric Jameson a politikai tudattalanról szóló könyvében.

5. „Azt hiszem, Félix Guattari és én, noha eltérő módon, de mindketten marxisták maradtunk. Mint látod, úgy véljük, hogy minden politikai filozófia a kapitalizmusnak és fejlődésének elemzésén fordul meg. Marxnál a legérdekesebb számunkra a kapitalizmus elemzése, mint immanens rendszeré, amely folyton meghaladja a korlátait, majd szembeszáll velük egy szélesebb formában, mert az alapvető korlát maga a tőke” – nyilatkozta Deleuze 1990-ben Antonio Negrinek, miközben a Marx nagyságáról szóló munkáját (*Grandeur de Marx*) tervezgette. A szerzőpáros nagyszabású vállalkozása, a kétkötetes *Kapitalizmus és skizofrénia* megannyi kijelentésével Marxra utal vissza: a történelmet a kapitalizmus felől lehet megérteni; minden termelés, a szubjektivitást, az életformákat is termelik; a kapitalizmus axiomatikájának határa maga a tőke; a tőke-, munkaerő- és áruforgalom lebontja a határokat, dekódol minden, a korábbi társadalmak és kultúrák által működtetett logikát; a rendszer vertikálisan és horizontálisan is egységesít, a világ egyazon immanenciasík uralma alá kerül, immár semmi sincs „kívül”; a kapitalizmus maga a létrejövés, a különbségek megállíthatatlan teremtése, a rögzíthetetlen dinamika („minden, ami szilárd volt, elporlik” – hangzik a *Kommunista kiáltvány* klasszikus mondata) – tehát túl kell lépni a kapitalizmus egyszerű tagadásán, mert az egyszerre reakciós és forradalmi; a kommunizmus nem a gondolkodás műve, nem egy megvalósítandó ideál, hanem belső szökésvonal, immanens törekvés (vö.: a „jövendő lacikonyhája” *versus* „a rendszer maga hozza létre sírásóit”); a rendszert csak összefüggéseiben, totalitásában lehet megragadni és támadni („...nem tudunk hozzányúlni a hatalomgyakorlás egyetlen pontjához sem anélkül, hogy abban a pillanatban ne az egészszel találjuk szembe magunkat [...]. Minden részleges forradalmi védekezés vagy támadás ily módon a munkásosztály harcához tartozik” – mondta Deleuze az értelmiségről és a hatalomról szóló, Foucault-val folytatott beszélgetésben.)... Ugyanakkor Deleuze és Guattari „hyper-marxizmusa” (Jacques Donzelot), „para-marxizmusa” (Jean-Jacques Lecercle) fontos hangsúlyeltolódást jelent a marxizmus ortodox változataihoz képest. *Először* is, a történelem számunkra nem egy megszakítatlan folytonosság, hanem törések, esetleges szituációk sorozata, túl az egyetemes célszerűségen. A kapitalizmus maga is a rendelkezésre álló pénz és a „szabad”, termelőeszközektől megfosztott munkások összeütközésének korántsem szükségszerű következménye (akárcsak az eredeti tőkefelhamozás aleatorikus olvasatában az althusserianusoknál). *Másodszor*, a felszabadulás

nem a magáért való osztálytudatnak a kitüntetett értelmiség általi kikényszerítése, nem tudatossá válás, nem a helyes reprezentációk segítségével kivívott eredmény, hanem új, autonóm életmódok teremtése itt és most. Felértékelődnek a szubtracionális háborús gépezetek: a vágyat a freudomarxizmusnál is mélyebben kell megragadni, szigorú határt kell vonni az ödipális szükségletek alanya és a teremtő libidinalitás között, rá kell mutatni a termelés és a vágy elválaszthatatlanságára... *Harmadszor*, a bővített tőkefelhalmozás logikája megbontja ugyan a határokat, mindent dekódol, ám ez a dinamika maga után vonja a reterritorializációt is (nemzet, család, állam, vallás – Deleuze és Guattari a neokonzervativizmus és a neoliberalizmus nászáról beszélnek; márpedig számukra a forradalom abszolút deterritorializáció). A tőkés rendszer tehát az alá- és fölérendelések leépítésével, a kreativitásnak való teret engedéssel, mindennek egyazon síkon való egyesítésével, az identitások heterogenizálásával felszabadító erejű, ám a rendszer a jellegéből fakadó ellentendenciákkal egyúttal a valódi termelés megakasztása is (*anti-production*), reaktív stabilizáció. *Negyedszer*, a munka nem a rendszer sírásója, hanem a tőke önértékesítő folyamatának szükségszerű aspektusa. Hogy a munka a szocializáció alapvető formája, ez a kapitalizmus jellegzetessége. A társadalmi gazdagság teremtésétől eltérően a munka nem az immanens vágyakra irányul, hanem az absztrakt érték szaporítására szolgáló öncél. A Munka és a Tőke gigantikus ellentmondásának taglalása helyett tehát úgy kell megragadni a kapitalizmus dinamikáját, mint e két mozzanat összefonódását – nem állnak egymással szemben, hanem csupán különböznek. Ezzel Deleuze és Guattari a munka elutasításának szövevényes hagyományához kapcsolódnak, különösen az olasz *operaismo/Autonomia Operaia* belátásaihoz (erről részletesebben: Thoburn, N., *Deleuze, Marx and Politics*, Routledge, London/New York, 2003, különösen a *Refusal of Work* című fejezet). *Ötödször*, a Deleuze és Guattari által felvázolt program többszörösen is túllép a hegelianizmuson: a haszontalannak minősített kritika, a pusztán élőködő tagadás, az – elnagyolt, ezért üres – ellentétekben való gondolkodás elvetésével. A dialektikán túli gondolkodás a rendszeren belül kibontakozó szökésvonalakra figyel, mindarra, ami kisebbségi önaffirmáció.

6. „A kisebbség hatóképessége, hatalma, amely nem más, mint a partikularitás, kifejezési formáját, illetve egyetemes tudatát a proletariátusban leli meg” – ezt a mondatot nem érthetnénk meg a szerzőpáros kapitalizmuselmélete nélkül. A Kafka-könyvben a „kisebbségi” és a „forradalmi” szinonimák („kisebbségi vagy forradalmi irodalom” – olvashatjuk többször is), sőt, Deleuze és Guattari egyenesen minden irodalomnak az intézményeket meghaladó forradalmi feltételeiről beszélnek, és Kafkát úgy mu-

tatják be, mint „a legidőszzerűbb módon menekülő, a szocializmusra, az anarchizmusra, a társadalmi mozgalmakra kapcsolódó” nomádot, majd a kereskedelmi, bürokratikus és gazdasági háromszögeket elemzik... Akit a kisebbségi írókat olvasva „nem ráz meg a politikai remegés, az mindent eltol”, mondják, és hozzátézik, hogy a teljes mértékben kollektív kisebbségivé válásban minden (mikro)politika. Miként értelmezzük hát a proletariátusnak és a kisebbségnek az összekapcsolását? A proletár és a kisebbségi végső soron azonosak. Mindketten deterritorializálják a fennálló rendet, és mindketten egyfajta hiányt testesítenek meg az eleve adott keretekhez képest (nem véletlen, hogy *A tőke* I. kötetében a „proletariátus” szó nem szerepel, Deleuze és Guattari pedig nagy előszeretettel használják a „hiányzó nép” kifejezést): nem egzisztálnak, hanem sokkal inkább inszisztálnak. Ez az absztrakt szökésvonal tud csak kitérni az absztrakt természetű kapitalizmus elől. Az eljövendőt immanens módon megelőlegező alanyiságról van szó, amely az egyneműsítő állami kényszerhez és a konfliktusokkal teli piaci versenyhez, a tőke önértékesítéséhez képest alternatív mozgásokat teremt. Transzverzális törekvés, a határokat felbomlasztó nomadizmus. Az antikapitalizmus, amely nem a munkásosztály hatalmának növeléséért küzd, hanem pontosan a munkásosztály (és minden osztály) felszámolásáért, nem a munka felszabadításáért, hanem a munka alóli felszabadításért, a proletariátust úgy fogja fel, mint ami *vanishing mediator* – nem adott és nem is fog létezni, tehát ennyiben csakis létesülés lehet, egy átmeneti kategória, kisebbséggé válás. Formális jellegénél fogva lehetőség szerint magába foglalhat mindenkit, egyetemes jellegű. Nem homogén ugyan, és központ híján van, de egyesíti azokat, akik ugyanabból vonulnak ki az új viszonyok irányában. A nemzeti kisebbségek, noha hajlamosak a többségi gyakorlat pusztá visszatükrözésére, azért lehetnek kitüntetett szereplők Deleuze és Guattari szerint, mert helyzetük folytán inkább hajlamosak a fennálló koordináta-rendszerrel való szakításra. Az alrendszerként értett kisebbségi, amint a számára mindig elnyomtatást, parazita-létet jelentő, többségi uralmat feltételező (nemzet)állami keretek és a strukturális kisebbségellenességgel járó piaci társadalmon túli föld felé irányul, szökésvonallá, valódi kisebbségivé lesz, és ez a minorizálódás a többségi hatalom logikájának, és egyáltalán, minden uralomnak a vége. Egy csoport kivonulásindexe annál nagyobb, minél kevésbé ellenőrizhető a tevékenysége, minél találékonyabb az újszerű kapcsolatok teremtésében. Ez a stratégia túl van a többséghez való idomuláson, az inkluzív-asszimilációs kényszeren, ahogyan az exkluzív-gettószerű bezártságon is. Mindeközben szem előtt kell tartanunk az útmutatást: soha ne váljatok többségivé, vonuljatok ki a fennállóból...

Bezzeg Gyula fotója

A megkerülhetetlen

Garay Béla önmagáról, olvasmányairól, színházról

Garai Béla¹ huszonöt éve, 1987. február 7-én hunyt el Szabadkán. Az életútjáról szóló beszélgetés harminc évvel ezelőtt, 1982. február elején és szeptember közepén készült. Most jelenik meg először.

*

Garay Béla nyolcvanöt éves. Alkalom ez arra, hogy a kiváló színházi rendezőt – aki egykor színész is volt, és 1954, nyugdíjba vonulásának éve óta is fáradhatatlan: színháztörténeti kutatásokat folytat és publikál – gazdag életútjáról és sokrétű munkásságáról kérdezzük.

Milyen volt a gyermekkor, a család? Hogyan emlékszik vissza rá?

– Boldog gyermekkorom volt, nem tudtam a gondokról. Szaladgáltam a városi erdőben, ahol rabló-zsandárt játszottam a pajtásaimmal. Ez volt abban az időben a legnépszerűbb játék. Voltak játékaim is, de nem annyi, mint a mai gyerekeknek. Apám városi tisztviselő volt, szerény fizetéséből tartott el bennünket, nem tudott sok játékot venni. Ezt túlzásnak tartom. A mai gyerek egy értékes ajándéknak sem tud annyira örülni, mint mi akkoriban egy kis csekélységnek. Szerettem gombfocizni. Harmadik elemista koromban a délutáni tanításról úgy mentem haza, hogy két kézzel fogtam a nadrágomat. Minden gombot eljátszottam. Otthon nem kaptam dicséretet érte.

Mit jelent az ön számára a szülőföld?

– A szülőföld iránti szeretet különösen idegenben nyilvánult meg erőteljesebben az emberben. Sok időt töltöttem szülővárosomon, Szabadkán kívül. Mint színész és igazgató bebarangoltam Magyarországot, de min-

¹ Szabadkán született 1897. február 14-én. Iskoláit szülővárosában végezte. Tizenhét éves volt, amikor sikeres színészvizgát tett, és a helyi társulat tagja lett. 1917 és 1924 között vidéki társulatokban lépett fel Magyarországon, majd visszatért szülővárosába.

dig vonzott vissza a városháza tornya. Ezért is engedtem a hívásnak: jöjjenek haza, és vegyem át a színjátszók vezetését a Népkörben. Örömmel tettem.

Az iskolának, valamelyik tanítónak vagy tanárnak volt-e meghatározó szerepe a színház iránti érdeklődésének felkeltésében?

– A középiskolai tanárom, Regős József ízig-vérig pedagógus volt, nagy szerelmese az irodalomnak. Ő keltette fel bennem a színészet iránti érdeklődést és szeretetet. Iskolai előadásokon gyakran felléptem.

Álmodik-e, vannak-e ismétlődő álmai?

– Fiatalabb koromban sem voltam álmodós, most sem vagyok az. Legfeljebb álmodozó, aki szép és jó színházi előadásokról álmodozik.

Volt-e valamilyen nagyobb megrázkódtatása?

– A szüleim és a feleségem tizenhárom évvel ezelőtti halála.

Kedvenc étele és itala?

– Nem tartozom azok közé, aki túlságosan szereti a hasát. Fiatalabb éveimben a halpaprikás volt a kedvenc étel, most már ritkábban kívánom meg, mert az orvosok eltiltottak az erős és fűszeres ételektől. A halpaprikás pedig csak úgy jó.

Kedvenc évszaka?

– A zöldülő tavasz és az aranyárga ősz.

A magányt szereti jobban vagy a társaságot?

– Szeretem a társaságot, és nagyon nehezen viselem el a magányt. Örülök, hogy még ma is vannak kedves barátaim, akikkel kellemes perceket tölthetek el.

Mit olvas szívesen?

– Minthogy Arany János centenáriuma van, az ő verseit. A balladái lenyűgöznek. Olvasmányaim közé tartoznak a színháztörténettel foglalkozó munkák, például Váli Béla – Szabadka szülötte – *A magyar színészet története* című könyve, az aradi és a temesvári színház története; gyakran a kezembe veszem a pozsonyi színház történetéről szóló munkát is. Az egykori színészek: Ditrói Mór, Kassai Vidor, Gyöngyi Izsó, az újabbak közül Mezei Mária, Horváth Teri és Bilicsi Tivadar emlékiratait forgatom. Illyés Gyula, Berkesi András, Jókai Anna, Németh László, valamint néhány fiatal író művei ugyancsak az olvasmányaim közé tartoznak. Külön kihangsúlyozom József Attila verseit és Csukás István *Mintha átvágnánk Tahitit* című verseskötetét. Újra és újra beleolvasok az újvidéki Hungarológiai Intézet némely kiadványába, mert sok értékes tanulmány van bennük.

Jár-e színházba, moziba?

– A színházi előadásokat nem mulasztom el, megnézem, de moziba nem járok. Itt van a televízió, filmeket itthon is láthatok bőven.

Milyen a kapcsolata a képzőművészettel?

– Nagy kedvelője vagyok. Sokra becsülöm Szőnyi, Barcsay, Csók és András [Hangya] képeit, Gábor [Almási] szobrait.

Nyilván szereti a zenét. Milyen muzsikát hallgat a legszívesebben?

– Bachot, Schubertet, Strausst, Jacobyt, Lehárt... Kálmán Imrét sem hagyom ki. Több zenés darabjában színészként léptem fel, később pedig operettjeit rendeztem. Most van a centenáriuma, sajnos, színházaink és művelődési otthonaink megfeledkeztek erről.

Hisz-e a barátságban?

– Csak az igaz, őszinte barátságban. Mostanában azonban gyakran felmerül bennem a kérdés: egyáltalán van-e ilyen?

Említette, vannak barátai. Ellenségei, rosszakarói?

– Nyilván vannak ellenségeim is. Ennek nem tulajdonítok nagy fontosságot, sőt örülök, mert azt tartom, akkor ér az ember valamit, ha az ellenségei irigylik. Rosszakaróim főleg azok közül kerültek ki, akikkel egykor jót tettem, kenyérhez juttattam vagy szívvel-lélekkel tanítottam őket.

Van rossz szokása, hobbija?

– Hobbim a színháztörténet. Rossz szokásom, hogy az embereknek a szemébe mondom azt, amit gondolok.

Sportolt-e valamikor?

– Soha. Iskoláskoromban nem fektettek nagy hangsúlyt rá. Később a színházi próbák és előadások foglalták le minden időmet.

Elfogja-e olykor valamilyen szorongás, félelemérzet?

– Szorongás is, félelemérzet is. Valamikor többnyire akkor, amikor nehezebb darabot rendeztem. A siker miatt szorongtam. Soha nem voltam elégedett önmagammal, mindig többet akartam és szerettem volna nyújtani.

Van-e olyan kérdés, amit régen megfogalmazott, de még nem kapott rá feleletet?

– Sok van, amit régebben fogalmaztam meg magamnak, de eddig nem kaptam vagy találtam rá választ. De erről nem szívesen beszélnek.

Mi az, ami befolyásolja a hangulatát?

– A korról járó közérzet, amit tetéz az életkorommal járó közérzet is.

Mire emlékszik vissza a legszívesebben?

– Mint általában ilyen idős korban szinte mindenki, én is az ifjú éveimre. Azután arra, amikor az egyik főszerepet követte a másik, és a feladat megoldása különös izgalmat keltett bennem.

Van-e, ami nosztalgiát ébreszt?

– Nem vagyok nosztalgikus természetű.

Szokott sírni?

– Utoljára szeretteim elhunytakor könnyeztem.

Van-e, ami igazán megnevetteti?

– A szellemes és ízléses tréfák. A színházban előfordult heccek gyakran eszembe jutnak, és most is megmosolyogtatnak. Azt vallom, hogy csak a rossz fogú és a rossz lelkiismeretű ember nem tud nevetni.

Ön számára mikor kezdődik és mikor ér véget a nap?

– Reggel 8-tól este 10 óráig tart.

1954-ben nyugdíjba vonult. Okozott-e ez akkor vagy később valamilyen „törést” az életében?

– Sokáig szinte nem változott semmi. Továbbra is rendeztem a szabadkai Népszínházban, Topolyán, a Járasi Népszínházban és másutt, 1965-ben pedig átvettem a szabadkai Népszínház színészképző stúdiójának a vezetését. A „törés” 1969-ben következett be. Azóta már csak a színház-történeti munka köt le, a cikkeimhez gyűjtöm és rendszerezem az anyagot, az emlékeimet vetem papírra. Folyamatosan és rendszeresen dolgozom. Több mint száz színésről jelent meg eddig írásom magyar és szerbhorvát nyelven, ismert és kevésbé ismert színészekről, akik égtájunkon léptek fel a világot jelentő deszkákon, hogy Thalia papjaiként szolgálják és terjesszék a színházat, a kultúrát.

Több könyve is megjelent.

– Az első 1950-ben, *A színjátások kézikönyve* és *A színjátás művészete*, két évvel később *A színpadi beszéd*, 1953-ban *Az ekbósszekértől a forgószínpadig*, 1970-ben *A kulisszák világában*, 1977-ben a *Festett világ*. Az első három könyv nagy segítséget nyújtott akkoriban a gomba módra szaporodó amatőr színjátszó csoportoknak. Azóta sem jelent meg nálunk magyar nyelven ilyen szakkönyv.

Kik voltak a példaképei a színészek, a rendezők közül?

– Kezdő színész koromban Derenghy István, társulatom pedáns jellemszínésze. Sokat segített, és most, hetven év elmúltával is hálával emlékezem vissza rá. Később Ódry Árpád, a Nemzeti Színház és Hegedűs

Gyula, a Vígyszínház művésze volt az ideálom, a rendezők közül pedig Ditrői Mór.

A színészek közül, akikkel dolgozott, kikre emlékszik vissza szívesen?

– Mindegyik színházi munkatársamra, akik szerették és becsülték a színházat, az ott folyó munkát. Sokukat azóta is sokra becsülök. Neveket nem mondok, mert sokan vannak, s nyilván kifelejtenek közülük valakit.

Melyik Ön által rendezett darab rendezését tartja a legsikeresebbnek?

– A saját munkámról nem szeretek véleményt mondani, de a prózai darabok közül sikeresnek tartottam a *Volponét*, a *Warrenné mesterségét*, a *Játék a kastélyban*-t és a *Kísérteteket*, az operettek közül a *Leányvásárt*, amelyet Belgrádban vittem színre, és kilencvennyolc alkalommal mutatták be. A *Sztambul rózsájának* a rendezését is ide sorolom.

Általában hogyan fogadta a kritikusok véleményét?

– A színházhoz értő kritikusok véleményét mindig örömmel vettem, de nem szerettem a mellébeszélést. Elvártam, hogy a kritikus indokolja is meg állításait.

Miként tekint a ma színházára?

– Világszerte, így nálunk is, nagy vita folyik arról, hogy milyen legyen a színház: szöveg- vagy rendezőközpontú-e. Ezen belül pedig megannyi áramlatnak vagyunk a szemtanúi, sőt mint nézők, szenvedő alanyai. Egy dologról megfélekednek: az emberről, akiért a színház van, akinek színházat csinálunk, akit a színházban szeretnénk látni. Emberközpontú színházra van szükség, s nem olyanra, hogy a rendező a darabot kiforgatva a maga egyénisége kifejezésére használja fel. Nem vagyok ellene a kísérletezésnek, az újításnak, szükség van arra is, de egy darab mondanivalójának a kiforgatása – márpedig egyre inkább ez dívik –, merénylet elsősorban a szerző, másodsorban a közönség és a színház ellen.

Általában mi volt az alapelve egy-egy darab színpadra állításakor?

– Nem tudnám megmondani, hány darabot rendeztem, azt azonban mindig szem előtt tartottam, hogy csak olyan művek kerüljenek műsorra, amelyekhez megfelelő képességű színészek állnak a rendező rendelkezésére. Megdöbbenek, amikor látom, hogy egyes színházak nem tulajdonítanak kellő fontosságot a szereposztásnak. Kifogásolható, hogy szinte mindig ugyanazokat az arcokat látni a főszerepekben, fiatal színészekkel alakítatnak idős embereket, holott vannak idős, erre a szerepre már életkoruknál fogva kiváló tapasztalatokkal rendelkező színészek. Csak ezeket mellőzik, a nyugdíjaztatásukkal „leírtaknak” tekintik őket.

Megváltoztak a viszonyok.

– Ez a dolgok rendje. A színháznak is állandó mozgásban, változásban kell lennie, sőt ebben előljárnia. A színészek színházhoz, színpadhoz, darabhoz és általában a művészethez, nem utolsósorban egymáshoz való viszonyulásukban bekövetkezett változások számomra kissé felfoghatatlannak, érthetetlenek és idegenek. Valamikor mindenki nagyon örült a másik sikerének, azt a maga és az egész színház sikerének tekintette. Manapság a kollegiális kapcsolatok lazák, holott ahhoz, hogy jó színházat csináljunk, kell az összetartás. Kollektív munka folyik, a gépezet minden kis részének zökkenőmentesen kell működnie, semmi és senki nem mellékes. Ha nincs összetartás, egyetértés, azt az előadás sínyli meg, a közönség pedig van annyira érzékeny, hogy azonnal észreveszi, ha valami baj van – és elidegenedik a színháztól.

Milyennek látja a színészképzést, és hogyan tekint rá?

– Fontosnak tartom a magyar színészképzést, az utánpótlás folyamatos biztosítását. Hiányolom ugyanakkor, hogy keveset foglalkoznak színház-történettel, kezdve az iskolai színjátszástól a Kelemen-féle színházon, a XIX. századi színészetten át napjainkig. Tanítani kellene a jugoszláv népek színház-történetét is.

Odafigyel-e a társadalmi megnyilatkozásokra?

– Hát lehet úgy élni, még ilyen időskorban is, hogy az ember ne figyeljen rá és ne érezze a maga bőrén?

Mi az, ami a legtöbbet foglalkoztatja?

– Az emberek romlottsága, a terrorcselekmények, a helyi jellegű háborúk, amikor ártatlan emberek, gyerekek és nők esnek áldozatul, az elszegényedés... Soroljam?

Gondolkodásmódjában mi váltott ki nagyobb fordulatot?

– Fiatalkorom óta egyformán gondolkodom a világról és az emberről.

Életrajzában egy helyütt ezt olvashatjuk: 1941-től 1945-ig nem foglalkozott színészzel, csupán mint a Városi Színügyi Bizottság tagja működött. Megvilágítaná életének ezt a szakaszát?

– Vállalati igazgatói állást töltöttem be, mert a Népkörben illuzórikussá vált a színjátszás. Akkoriban hivatásos színházak léptek fel a városban, és nem volt szükség a Népkör előadásaira.

Miként vélekedik a fiatalokról?

– Mindig szerettem a fiatalokat. Sajnos, azt tapasztalom, hogy a fiatal színészekben nincs meg a fenntartás nélküli szeretet a színház iránt, az a türelem, ami egykor megvolt a fiatal színészekben. Enélkül pedig nincs jó színház. A színészeknek tisztelniük és becsülniük kell egymást és nem gyűlölni, egymásnak gáncsoskodni.

Milyennek látja világunkat?

– Megéltem néhány korszakváltozást. Mindegyik sok türelmet, kitartást és lemondást követelt az emberektől. Azt hiszem, ez mindig is így volt a történelem folyamán.

Min dolgozik jelenleg?

– Rendezgetem a kézírataimat.

Nyilván vannak terveid?

– Nagy terveim már nincsenek. Szeretnék egészségben még néhány évet élni, és megérni a színjátszás felvirágzását szeretett városomban.

Életrajzában felveti a kérdést: érdemes volt-e színi pályára lépnie. Huszonnyolc év telt el azóta, hogy „kívülről” szemléli a színházzal kapcsolatos történeteket. Ekkora távlatból időszerűnek tartom megkérdezni: érdemes volt?

– Csak azt válaszolhatom, mint eddig bármikor: érdemes volt. Számomra az életet jelentette, sőt jelenti még most is a színház. Amit általa megéltem és elértem, a megbecsülést, a tiszteletet, csak színháznak köszönhetem. Persze, olykor ennek ellenkezőjét is. Ez is benne volt a pakliban. Maga az élet ilyen.

És az elismerések is.

– Rendezői munkásságomért 1950-ben állami, tavalý Sterija-díjat kaptam. Ezek voltak a legrangosabb elismerések a színházművészet fejlesztéséért, ápolásáért és népszerűsítéséért tett majd hetvenéves tevékenységemért. S ha visszatekintek a hosszú útra, a tengernyi munkának csak kis hányadát végeztem el. Ezért, amíg erőmből és időmből futja, dolgozom. Sokkal vagyok még adósa a színháznak...

Ha újra kezdené...

– ...a színházat választanám. Azt csinálnám. Csak jobban.

Színházreflexek

Mészáros Árpáddal Brenner János beszélget

Mészáros Árpád 1982-ben született Zentán. Óbecsén járt általános iskolába, majd Magyarországon mint elektroműszerész végzett a villamosági szakon. Újvidéken aztán a Magyar Tanszékre iratkozott, de belátta, a Színművészeti Akadémián Hernyák György osztályában könnyebben képes feltalálni magát. Több darabban szerepelt az akadémia és a Tanya-színház keretein belül, de megfordult az Újvidéki Színházban, valamint fellépett a szabadkai Népszínház magyar és szerb társulatának előadásai-ban is. 2006 óta a legtöbb szerepe a Kosztolányi Dezső Színházban volt. Eddig több mint harminc előadásban láthattuk.

2008-ban a POSZT-on kollégáival együtt (Béres Mártával, Erdély Andreával és Mikes Imre Elekkel) a szakmai zsűri különdíjban részesítette az *Urbi et orbi* előadásban nyújtott művészi teljesítményéért. 2010-ben a Vajdasági Hivatásos Színházak LX. Fesztiválján – az említett színészekkel együtt – szintén különdíjjal jutalmazták a *The Beach* című darabban elért alakításáért. 2011-ben az LVI. Sterija Játékokon *A kisinyovi rózsában* nyújtott színészi produkciójáért Sterija-díjat kapott, de még ebben az évben a Magyar Színházak XXIII. Kisvárdai Fesztiválján is e darabban nyújtott alakításáért részesült elismerésben. Idén pedig Pataki-gyűrű Díjra jelölték a *Pass-port Szabadka* című darab szerepköreinek megformálásáért.

Árpádot a szerepeiről, rendezőivel való viszonyairól, misszióiról, meg-látásairól faggattam. Kiderült, ösztönösen, szinte már „reflexszerűen” él a színháznak és terveinek. Tenni akarása, akaratereje, szerepeivel való mun-kája hihetetlenül masszív és őszinte hozzáállást sugallt.

Hogyan jut el egy film- és színházkedvelő, komoly színészi ambíciókat kiéptí-tő ifjú ezekig az elismerésekig? Mit, milyen tulajdonságokat, viselkedésmódokat, hozzáállásfajtaikat építettél magadba, vagy épp mit kellett kiírnod magadból ez alatt az idő alatt?

Molnár Edvárd fotója

– Kezdeném talán rögtön az egyetemi éveknél. Az újvidéki Magyar Tanszéken két évet töltöttem, és meglehetősen passzívnak éltem meg az ott folytatott tanulmányokat, szóval bevallom őszintén, töredelmes bűnbánattal, hogy az órák alatt mindig hátul ültem, és olvasottsági hiányosságaimat pótoltam, tehát világ-, magyar vagy épp kortárs irodalmi szövegeket olvastam. Mégsem e miatt a távolságtartás miatt döntöttem a színészi pálya mellett. Amikor lekerültem Újvidékre – noha korábban már láttam magyarországi darabokat –, érezhető testközelbe kerültem a színházzal, hisz a nézők között vagy éppen a Művészklubban színészekkel találkoztam. És nem is tudom, egyszerűen elkezdtem kokettálni ezzel az életformával. A döntő motivációt épp ez jelentette: láttam, milyen is közöttük, láttam, hogy ez egyrészt egy szakma, másrészt egy teljes életforma. El is gondolkodtam rajta, hogy ha van rá mód, akkor ebbe én is beszállnék. Éppen akkor indult egy előadás a Diákszínpadon, és szóltak, beleférek a keretbe. Sokat jelentett még az is, hogy találkoztam későbbi osztálytársaimmal, Erdély Andreával, Mikes Imre Elekkel, Béres Mártával. Összebarátkoztunk, és egy életre szóló kapcsolatot alakítottunk ki. Az ő hármójuk rám való hatása is valahogy segített abban, hogy otthagyjam a tanszéket, és átkerüljek az akadémiára.

Akkor már úgy mentem az akadémiára, hogy volt bennem egy kimondottan katonás teljesíteni vágyó szándék. Ez azonban nem volt ott feltétlenül okés, sokkal plasztikusabbnak kellett volna lenni. De már az első évben – úgy-ahogy – sikerült leszámolnom ezzel az akarattal. Persze

előzőleg figyelmeztettek is arra, hogy nagyon merev vagyok. Dúlt bennem az akarni vágyás: ha én valamit akarok, akkor annak mindenáron sikerülnie is kell! Rá kellett azonban jönnöm, hogy ez nem pontosan így van, ráadásul azt sugallták számomra, hogy ebbe az egészbe még véletlenül sem kell belehalni. Már az akadémiai évek elején feltették nekünk a kérdést, hogy például mennyire tartjuk magunkat fanatikusoknak? Vagy hogy mi mindent tennék meg annak érdekében, hogy színészekké, hogy színházban dolgozó emberekké váljunk? Én akkor gyakorlatilag úgy fogalmaztam, hogy akár a csonkítást is hajlandó lennék vállalni, hogy célotat elérjem. Szerencsére ez a meggyőződés aztán tompult, sikerült lefaragni, de mindenképpen azt mondanám, hogy a legfontosabb talán az egészben, hogy hogyan állunk hozzá egy munkához. Ha csak félvállról vesszük, akkor az bizonyára látszani fog a végeredményen is. Mindenkinek magának kell megtalálnia a módot, hogy hogyan fog egy szerepet kiépíteni, hogyan fog egy figurát életre kelteni. Számomra mindig az volt a lényeges, hogy elmélyüljek abban a habitusban, amit egy-egy figura képvisel. Nyilván – mindig itt van ez a példa – ha gyilkost kell alakítanom, akkor nem fogok senkit se megölni. Persze azért nagyon szeretek játszani a határok feszegetésével. Amikor például egy meleget kellett játszanom, többször mentem el melegbárba, és figyeltem, hogy ez az egész hogyan működik, figyeltem az emberek viselkedését. Ennek persze megvolt a maga hátulütője is: elkezdtek zaklatni – ami egyfajta pokol –, de én azt mondom, hogy még ennyi is nyugodtan feláldozható egy szerep megformálásáért.

Milyen érzésekkel töltönek el az azóta elnyert díjak, elismerések?

– Az akadémián ilyenfajta tanácsot kaptunk: „Gyerekek, vigyázzanak a díjaikkal!” Ezt akkor igyekeztem megszívelni, hogy nem kell majd a díjaknak nagy feneket keríteni. Ez olyan dolog, hogy „kaptál, rendben”, mindenki örül annak, ha jelölik, ha díjat kap, valamilyen elismerésben részesül. Ez legtöbbször pozitív visszajelzés, hogy „csak így tovább”, de ennek csak inspirálóan kell hatnia, ami remélhetőleg semmilyen téren nem fog megváltoztatni sem téged, sem a munkához való hozzáállásodat.

Következőtösen ragaszkodsz ehhez a szemléletedhez, hogy „ne változtassanak meg”, vagy azért néha elégedettséggel töltönek el?

– Maximum csak annyiban, hogy igen, még nagyobb energiával, még nagyobb kedvvel csináljak egy munkafolyamatot.

Az elmúlt néhány évben többek között Indiában és Brazíliában is megfordultatok a Kosztolányi Dezső Színházzal. Milyen élményeket szerezteél? Ezeket esetleg be tudod építeni a játékodba, szerepeidbe?

– Lényeges, hogy az motiváljon bennünket, hogy nyitott szemmel járjunk. Például elmentem Indiába, és vadállatként lestem, hogy mi történik

körülöttem, ki mit csinál. Mindent – úgymond – lejegyzetek magamnak, és mondogatom is: ezeket és ezeket nem szabad elfelejtenem. Hogy – teszem azt – ilyen-olyan szituációkban ki hogyan viselkedik. Majd felteszem a kérdést, vajon milyen mentalitásból fakadóan viselkedik az ember akképp, ahogy. Ezeket a tapasztalatokat aztán úgy használom fel, hogy belülről segítenek engem, azaz az esetek többségében nem látható módon. Belső lényemben járulnak hozzá bizonyos kérdések megválaszolásához, tehát közvetlenül a színpadon nem jutnak kifejezésre, hacsak nem olyan figurát játszó, akivel itt vagy ott találkoztam volna.

Közeledve az itteni élettérhez, mit tapasztalsz vagy tapasztaltál, mit láatsz?

– Nagyon-nagyon fontos, hogy kimozduljunk ebből a közegből. Sőt azt kell mondanom, hogy a fő problémája ennek a mi közegünknek – nem tudok rá jobb szót találni – a gettósodás. Valahogy talán nyitottabbnak kell lenni. Így van ez a színházi élet terén is. Sokan egyfajta skatulyánézetet vallanak, hogy „na, ez és ez a színház”. Tehát egy olyan hozzáállás uralkodik, hogy ha valakit nem tapsolnak meg, az már nem színház, vagy a táncszínház meg már egyáltalán nem az. Ez nyilván egy banális példa, de talán egészen a harmadévig mi is ebben a látásmódban éltünk, bár nem is volt lehetőségünk kimozdulni, valami mást látni. A harmadév végén, a harmadév után kerültem a Kosztolányi Színházhoz, és akkor kezdtem el tapasztalni, hogy azért van itt más is. Odáig persze láttunk egy-két előadást az Infanton, de azokra valamilyen szinten még csak legyintettünk, hogy á, csak itt jönnek ezek és „furcsálkodnak” – igen, ezt a szót használtuk –, hogy „mutogatják magukat” stb. De aztán beláttuk, hogy „ez” is, „az” is meg „amaz” is színház.

A KDSZ-darabokban többnyire nincs meghatározott, „alapértelmeben vett” szerep. Zömében talán inkább szerepkörökről, „többszerepűségről” van szó. Így van ez például az igencsak embert, színészt próbáló A kisinyovi rózsza című darabban, de talán hasonló a helyzet Az eredeti Hamlet „egyedüli” Hamlet-szerepével is. Utóbbiban – véleményem szerint – a „vizes” nagymonológod fantasztikus teljesítmény volt, de e darabban Hamlet még így se válik központi figurává, hisz a drámai cselekmény inkább a „bűnügyi tragikomédiára” fókuszál. Rövidre fogva tehát: egy olyan színházban, ahol jóformán Béres Márta is „Béres Mártá”-t játszik, hogy tudsz eligazodni. Nem nehéz olykor ez a „szerepnélküliség”?

– Nem. Egyáltalán nem. Sőt annyi alázat azért szorult belénk, hogy ez ne legyen zavaró számunkra. A szerepnélküliséggel egyáltalán nincs gond. Ha végre kell hajtanom valamit a színpadon, akkor végrehajtok. Ha tárgynak kell lennem a színpadon, akkor tárgy leszek. Hajrá! Jöhet!

Amikor azonban megtudtam, hogy a Pataki-gyűri Díj tanácsa a *Pass-port Szabadka* kapcsán jelölt erre a színészi díjra, kicsit elbizonytalanodtam. Pont ebben a darabban legalább négy szerepet játszok, ami pár „itt-ott” megszólalást jelent. És így nem tudom, hogy van akkor: sok apró szerep „ugyanannyit” ér, mint egy nagy, végigvitt szerep? Vagy mi alapján történik a jelölés?

Van-e esetleg ennek ellenére kedvelt, hozzád közel álló szereped, szerepköröd?

– Az egyik fő szempont, amin munkálkodok egy-egy próbafolyamat során, az az, hogy meg is szeressem azt, amit csinálok. Nem elég, hogy hitelesen ábrázoljam, hanem hogy én magam szeressem. Mert ha én nem szeretem, akkor az egész folyamat egy kényszerűség. Ha ugyanis ez nem így lenne, akkor jó, végig kell csinálni, maximális koncentrációval, odafigyeléssel, teljes bevetéssel, energiával sugározva, esetleg szétordítva a torokomat, habzó szájjal, de ha ezt az egészet nem szeretted valahol, akkor az egész gyötrelém. Tehát mindegyik szerepemet igyekszem megszeretni, az esetek többségében ez sikerül is.

„Hamlettel” például hogyan jöttél ki?

– Hamletet nem egy tipikus hősként képzelem el. Az esetek többségében ott csúsznak félre a Hamlet-megvalósítások, hogy a színészek nagy álma, hogy Hamletet játsszanak. Holott nekem épp az a Hamlet-kép tetszik, hogy ő egy elkényeztetett gyerek, aki magának való, és igazából döntésképtelenség nyúzza. Nagyon okos, de képtelen bármit is tenni. Kicsit egyfajta antihős. Az Opheliával való viszonya is elgondolkodtat. Például az, hogy képes-e férfiasan föllépni a nő iránt. Szóval minden megvalósítást szeretek alaposan körbejárni.

Gondolkodtál már esetleg a One-girl show-hoz hasonló vagy attól merőben eltérő monodrámában?

– Nem. Sőt. Mindenképpen csapatmunkában gondolkodom. A monodrámát azért nem merem vállalni, mert nincs kibe kapaszkodni. Egyébként is azt vallom, hogy a színház az egy közösségi alkotóműhely, tehát esetemben fontos, hogy ne csak egy emberről legyen szó, hanem kettőről, vagy annál többről. Nem, nem érzek késztetést arra, hogy egy egész estét betöltő előadásban egyedül játsszak. Egyetlenegyszer fordult elő, hogy negyedéven dikcióvizsgán Van Gogh életét vittük színre. Ezt a monodrámát úgy oldottuk meg, hogy az egészet négy részre osztottuk – négyen voltunk fiúk az osztályban –, és mindenki eljátszott egy részt belőle. Körülbelül huszonvalahány perc jutott rám, azt úgy szerettem, azzal még tudtam azonosulni.

Sokszor hangoztatjátok, hogy a Kosztolányiban a próbafolyamatok olykor beszélgetésekből, műhelymunkákból is állnak. Ilyenkor saját meglátásaitok is felmerülnek? Esetleg be is kerülnek az adott darabba? Milyen a viszonyod a rendezőiddel?

– Az előadások többsége, amelyek a Kosztolányi Dezső Színházban kerültek színre, szerzői projektumok. Tehát van egy téma, esetleg egy-két szöveg kiindulási pontként, és abból haladunk a végeredmény felé. Mindenki az adott téma kapcsán kifejtheti a véleményét, esetleg azzal kapcsolatos élményét, sőt még jelenetet is csinálhatunk ebből. Amikor pedig az ötletek halmaza megvan, akkor következik az ötletek szortírozása.

Fogalmazhatunk akkor talán úgy, hogy „rendezőként” te is jelen vagy az alkotási folyamatban?

– Igen. De én magam soha nem rendeznék. Nem. Ezt nem, elsősorban azért, mert én fantasztikusan el tudok veszni az apró részletekben. Ha megnézek egy előadást, akkor egyáltalán nem a mondanivaló vagy a végső üzenet jön át számomra, hanem az, hogy egy színész mennyire jól fog meg valamit, mennyire hitelesen ábrázol, mennyire tudja velem megszerettetni az olyan típusú embereket, akiket színre visz, vagy mennyire tud elítélendő véleményt formálni róla, és ezt így közvetíteni. Ez az, ami engem elsősorban megfog. Aztán a második vagy harmadik megnézéskor – ha van olyan jó az előadás – már oda tudok figyelni más dolgokra is. Egy rendező ezt nem engedheti meg magának, neki egészben kell látnia mindent. Én meg túlságosan beleveszek az apró részletekbe.

Mészáros Gábor egyik veled készült interjújában így fogalmazott: „A színházművészet fejlődéstörténetében ez a mostani szakasz gyakrabban szól a rendezőről, mint a színészről...” Osztod ezt a véleményt? Hogyan jöttök ki például Urbán Andrással? Érezhető esetleg valamifajta „alávetettség”? Valóban olyan jó a veled való közös munka, mint ahogyan erre már annyiszor kitértetek?

– Ezt elsősorban színháza válogatja. Nyilván hogy a Kosztolányi Dezső Színházban, az Urbán András-darabokban általában így van, érvényes a rendezőközpontúság. Nekem is ez a tapasztalatom. Aztán ha esetleg jön egy másik rendező, az egyáltalán nem kell hogy feltételezze ezt a fajta hozzáállást.

A Kosztolányi Színház egy nagyon jó iskola, jó edzés, egyrészt türelemmel, másrészt az improvizálási készség javításával jár. Tehát ha előfordul az, hogy a bemutató napjáig nincs meg minden szöveged, nem tudod, hogy pontosan hova fogsz menni a színpadon, mik lesznek a kellékeid, az iszonyatos stressz. Ez egyfajta adrenalinbombát is ad az előadásnak, ami aztán persze elsülhet jól is, és az esetek többségében ez így is történik, de

ezt a végtelenségig nem lehet csinálni. Esetemben tehát a „szerepnélküliség” nem gond, a fizikai megerőltetés sem, a pszichikai harc viszont nehéz: például eszembe fog-e jutni a szöveg, amit az előbb kaptam a kezembe? S a többi. És ezek után esetenként még igazságtalanságokat is el kell viselni.

Urbán 2010-ben így nyilatkozott: „A művészi hitvallásom az utóbbi időben abban a kiváló társulatban gyökerezik, ami egyben a Kosztolányi társulata: Béres Márta, Erdély Andrea, Mészáros Árpád, Mikes Imre-Elek, Mészáros Gábor. Velük meg lehet valósítani azt, ami kétségtelenül egy kulturális megújódást jelent világunkban.” Erdély Andrea azóta már nem tagja a társulatnak, de hogyan jut most kifejezésre a Kosztolányi Dezső Színház szempontjából ez az ún. kulturális „megújódás”, kulturális program?

– Én hittem ebben nagyon sokáig. Az a helyzet, hogy kis létszámú társulatról van szó, itt minden felfokozva történik. Itt minden hatás hatványozottabban csapódik le rajtunk, kevesebb emberen oszlik meg. Ha tíz-egynéhány emberes társulatban gondolkodunk, akkor ott könnyebb kezelni bizonyos helyzeteket. Mindenki kevesebbet kap. Itt azonban ez máshogy működik. Egymás kiismerése is máshogy jut kifejezésre, mert folyamatosan egymással játszunk. Talán öttől hét évre tehető az az elviselhető színészi állapot – és ezt nem én mondom –, ami egyetlen színházi közeghez köthet. Ezt mondják a nagyokosok. Ezután egészséges a továbblépés, hogy másféle módon is tudjon érvényesülni egy színházi ember.

Ez fokozottan igaz a Kosztolányi Dezső Színházra is, ahol néha csupán az volt a dolgom, hogy álljak, és ordítva, mint az állat, elmondjak egy szöveget. Azon gondolkodom, nincs olyan dolog tán, amit ne csinálnék szívesen. Hozzáteszem, mindig is úgy szerettem színházat csinálni, hogy az ne csak szórakoztatóipar legyen. Tehát ha maga a színház nem foglalkozik egy-egy problematikával, nem próbálja felhívni a figyelmet az aktuális gondokra, akkor az nem több szórakoztatóiparnál, ergo halott színház.

Én a Kosztolányi Színház közegében alapvetően megtaláltam magam. Nézd meg mondjuk a *Pass-port Szabadkát*. Azt gondolom, hogy annál jobban, erősebben nem foglalkozik egyik előadás se itt, Szabadkán, de Újvidéken sem, meg lehet, hogy az egész országban sem, ilyen élesen egy adott problematikával. Rólunk szól, nekünk szól, a magyarországiak iránti viszonyunkról, az itteni szerbek iránti viszonyunkról, és persze fordítva. Azt gondolom, hogy ezek olyan dolgok, amelyekkel foglalkozni kell. A kutatási munkák során interjút készítettünk különböző emberekkel, köztük a piskolák gyerekekkel – mind szerbekkel, mind horvátokkal, mind magyarokkal –, feltettük a kérdést, hogyan viszonyulnak egymáshoz, mi a véleményük egymásról, jó viszony van-e közöttük, hogyan élnek meg ezt a multietnikus közösséget stb. Nagyon elgondolkodtató tények derültek

ki. Tehát az említett kulturális program abszolút a *Pass-port*ban teljesedik ki. De ugyanígy említhetem *A kisinyovi rózsát* is. Annyira jól megírta azt Tolnai Ottó rólunk – nekem sem jött le első olvasatra: hoppá, ez és ez erre és erre vonatkozik –, hogy azt gondoltuk, az előadás erős képei majd ráveszik a nézőt arra, hogy újra meg újra bejőjön, és újra megnézzze, és nem történik meg majd az, hogy nagyon hamar nem lesz kinek játszani.

Többször beszéltél már arról, hogy a „fennmaradásunkért dolgozol”, meg hogy tovább kívánod éltetni ezt a nyelvet, hogy „tenned kell” a magyarságért. Mint Mészáros Árpád jelen pillanatban meg tudod valósítani ezt a kultúrmissziót? Vagy más feladatkör is szerepel terveid között?

– Konkrétan a legutóbbi munkám (Gyarmati Kata: *1697 – Volt egyszer egy zentai csata* – a szerző megj.) a zentai csatának állít emléket. Ezzel kapcsolatban azt látom, hogy szeptember 11-éről az emberek többségének, főleg a fiataloknak, az Amerikát ért terrortámadás jut eszébe, holott bennünket egy sokkal inkább érintő eseményről van szó, a zentai csatáról, ugyanis ezzel a törököket végérvényesen kezdték kiszorítani innen. Úgy gondolom, hogy ennek emléket állítani már egy olyan lépés, ami megint az itteni magyarságért történik, és ez boldogsággal tölt el. Ezért érzem, hogy van miért dolgoznom, nekem ez a motiváció.

Mint színész nem ütköztél soha olyan ellentmondásba, problémába, amely talán elbizonytalanított volna ebben a törekvésedben?

– Konkrétan, ebben az értelemben, ilyen nem fordult elő. De nagyon elszomorít, amikor például azt látom, a volt korosztályom nagymértékben külföldre vándorol. Tehát maga az elvándorlás és az asszimiláció. Ezek ellen a folyamatok ellen – úgy gondolom – olyan értelemben nincs jogom tenni, hogy arra szólítsak fel, arra hívjam fel mindenki figyelmét, hogy „emberek, figyeljetek, jó itt, maradjunk itt!”. Ha egyszerűen nincs megélhetési lehetőség, el kell menni. Ez számomra egy borzasztó dolog. Hogyan papoljak tehát arról, hogy nem véletlenül születtünk ide, itt vannak a gyökereink, itt kell valamit tennünk valamiért, valaminek az érdekében, vagy valaminek ellenében. Ebbe – úgy gondolom tehát – nincs jogom beleszólni.

Sokszor kerül szóba, hogy ez a vajdasági léttér mintha kivételesen zárt lenne, pláne ha a magyar lakosságból indulunk ki. A színházak vonatkozásában szerinted hogyan jut vagy hogyan juthatna kifejezésre e zártság „lazítása”?

– Hú, nem tudom. Mondjuk, az egy alapvető dolog lenne, hogy a magyar színházak igenis használjanak feliratokat. Nem hiszem, hogy a szimultán fordítás jó megoldás. Legjobb tudomásom szerint a Kosztolányiban indult meg először a darabok szerb nyelvre való feliratozása. Ez már egy fontos

lépés volt afelé, hogy nemcsak a magyarságot akarjuk megszólítani, nemcsak ránk vonatkozó dolgokról beszélünk, hanem bárkit nagyon szívesen látunk, hogy tudjon a problémákról. Nagyon szép gesztusnak tartanám, hogyha ez fordítva is érvényes lenne, ha már egy ilyen multietnikus jellegű, arculatú városban vagyunk. Döbbenettel fogadom azt, hogy nagyon sok fiatal nem tud szerbül, és ezért egy szerb darabot már nem néz meg. Én Óbecséről származom, ahol kiskoromban – például amikor vízilabdázni jártam – elég sokat voltunk szerbekkel együtt, és megtanultam szerbül. Szóval ez egy alapvető dolog. Nem tudom felfogni azt a csólátást, hogy mi az, ami meggátolja a fiatalat abban, hogy megtanuljon szerbül. Inkább elmegy innen, könnyebb neki nem megtanulni még egy nyelvet. Hát, halló, emberek, még egy nyelvet tudni az annyi, mint még egy embert érn!

Visszatérve a Kosztolányi Színházhoz, nagyon sok olyan emberrel beszéltem, aki olyan színházba szeret járni, ahol a színház elsősorban és másodsorban is szórakoztatja, harmadrészt pedig kap valamilyen üzenetet, amin majd agyal otthon. De ha azzal találkozik a deszkákon, mint amivel a privát életben: a szegénységgel, a nyomorral, a szenvedéssel, akkor inkább be se megy. Látok az embereken, az emberek többségén egyfajta fátsultságot, mondjuk akár itt, Szabadkán, de lehet, hogy Újvidéken is, hogy ezeket a darabokat nem szívesen látogatják. Ezek ellen persze „védekezhetnek” úgy a színházak, hogy „föülтетik” az embereket a nézőtérre, telt házat létrehozva. Ezek azonban csak látszatmegoldások.

Benneteket egyébként zavar az, vagy rád negatívan hat, ha nem telik meg a nézőtér?

– Nem. Mint ahogy már mondtam, az az alázattal függ össze, hogy neked most mennyire derogál az, hogy te csak tárgyként hajtasz végre valamit a színpadon, vagy nincsenek szerepeid, vagy rendezőközpontú a színház, vagy hányan néznek stb. Ez számomra mind-mind lényegtelen. Persze jobban örülök, ha többen vannak, de az egész nem zavar. Volt már olyan, hogy *Az eredeti Hamletet* – nyolcan játsszuk – nyolcan nézték. Vagy az *Urbi et orbit* játszottuk Pesten, és öten néztek bennünket és egy kutya. Ezzel úgy vagyunk, hogy mi megcsináljuk, amit kell, és lehet, hogy ezek a nézők ezért kifejezetten hálásak lesznek, esetleg már csak azért is, hogy csak miattuk, csak nekik játszottunk.

Mi a tapasztalatod, a vajdasági vagy legalábbis a szabadkai közönség hogyan fogadja a darabjaitokat? Vannak közvetlen visszacsatolások? Egyáltalán van-e véleményed az itteni kritikáirásról?

– Számomra is, de nyilván másoknak is fontosak a visszajelzések arról, amit láttak. Mi a látottakról való véleményük, fognak-e a látottak hatására esetleg valamit tenni? A kritikákat általában elolvasom, de nem szeretem,

ha gonoszak az emberek, ha a kritikákban valakit csak úgy kitrancsíroznak. Azt sem szeretem, ha valaki úgy olvas kritikát, hogy nem látta a hozzá fűződő előadást, és például ez alapján dönti el, hogy akkor meg sem nézi a darabot. Tudom, hogy a kritikát minél objektívebben kell megírni, de teljesen objektív írás nem létezhet. Nagyon szeretek viszont előadások után leülni és elbeszélgetni az emberekkel, a nézőkkel. Teljesen szabadon. Senkinek sem kell attól félnie, hogy nem fog elég okosan fogalmazni vagy elég ügyeset mondani. Ha téged egy színpadi kép arra motivált, hogy hazamenj és egy alaposat kajálj, akkor mondd ezt! Szóval, az ilyen jellegű beszélgetésekre mindig teljesen nyitott vagyok. Minden körülmény között.

Mit gondolsz, miben jelölhető ki a vajdasági magyar színjátszásnak és általában az itteni színházaknak a feladatköre? Mit változtatnál meg az itteni helyzeten, ha lehetőség adódna rá? Érzel, tapasztalsz gyenge pontokat?

– Mindenekelőtt azt gondolom, hogy az itteni magyar színházainknak megtartóerőt kellene képviselniük. Az a baj, hogy nincs arra vonatkozólag pontos receptem, hogy hogyan, miként. Nehéz azonban a kérdéskör, mert nem biztos, hogy csak a színházakkal van a gond. Általában az emberek fásultságát tapasztalom. Ennek legkézenfekvőbb oka pedig az anyagi körülményekben kereshető. Ennek ellenébe szeretnék dolgozni a színház révén, de még nem tudom, pontosan mit is tehetnék. Keresem a módot erre. Hangoztatom is azt *A kisinyovi rózsából* származó idézetet, hogy „én vagyok a lüke fiú messzi-messzi misszióval”, és tényleg, néha úgy is érzem magam, mint egy rögeszmés őrült, aki ismeri is a problémákat, és akar is tenni ellenük.

Akkor ehhez is és a hivatásodhoz is sok erőt, kitartást kívánok! Köszönöm a beszélgetést.

Mészáros Árpád – meglepetésemre – már nem tagja a Kosztolányi Dezső Színháznak.

„Mi akkor is itt vagyunk”

Ragaszkodástörténet

A vajdasági magyar szabadtéri vándorszínház idén ünnepelte harmincötödik évfordulóját. Ne kerüljük a sablonokat: mondhatnám nemes a cél, színházi kultúrával árasztani el a falvakat. Azokhoz az emberekhez kell eljuttatni a színházat, akik enélkül nem biztos, hogy megtapasztalhatnák „*Thalia ölelését*”. Harmincöt év. Háború és *más politikai hatások*, nehézségek, nem éppen kedvező körülmények között is. Folytathatnánk ilyen fennköltten is ezt az írást. A kritikai hangot nélkülözve az emlékezés homályába veszve, a tisztelet örömeivel és az emlékezés melankóliájával. Természetesen nem ez a cél, de meg kell állnunk egy pillanatra, hogy tudatosulhasson bennünk, mit jelent ez a harmincöt év. Hol tartunk ma? Egyáltalán lehet-e a Tanyaszínházat bírálni? Viszonyulhatunk-e hozzá úgy, mint ahogy *más színházi* élményeinkhez viszonyulunk? Egyáltalán színháznak, vagy inkább nyári komédiázásnak tekinthető-e a Tanyaszínház? Mert ha nem más, mint nyári városi vagy éppen hogy falusi komédiázás, akkor a róla írott színikritika létjogosultsága kétségbe vonható. Ugyanúgy, ahogy főpróbákról, diákszínpadi előadásokról, amatőr társulatok produkcióiról írott kritikai szövegek relevanciája is kétségbe vonható egyesek szerint. Az olvasóra bízunk, hogy miként tekint a Tanyaszínház előadás-sorozatára. Ha színházi élményként kezeli azt, akkor kezelje az írást is hibákkal küszködő, kitérőkkel *nyomatékosított* színikritikaként, ha pusztán komédiázásnak véli a jubileumát ünneplő vándorszínház munkáját, akkor tekintsen az írásra áttekintésként, vagy kezelje úgy, ahogy akarja. A Tanyaszínház csapata ezt a jubileumot igyekezett méltóképpen megünnepelni. A rendező és a drámaíró személye is időben kiderült, Gyarmati Kata szövegét Puskás Zoltán állíthatta színpadra. Ha már láttunk valamit Gyarmati és Puskás munkáiból, akkor feltételezhettük, hogy az idej előadás jól kidolgozott, kreatív, és feltehetően pont olyan lesz, mint amilyen a Tanyaszínház sze-

Bach Máté fotója

retne lenni: szórakoztató. Az első hírek ezt is támasztották alá, az előadás pedig beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Szórakoztató lett.

Nem hittem a szememnek, amikor kiderült, hogy a Temesváron megismert kaposvári dramaturg barátom itt volt a szomszédban, Kavillón, de akkora volt a tömeg, hogy nem találkoztunk. Kavillóra tehát egyre többen kíváncsiak, nemcsak határon innen, hanem ami a szakmai közönséget illeti, akár azon túlról is. Mint ahogy Magyar Attila, a Tanyaszínház koordinátora fogalmaz a *Magyar Hírlap*nak(!) adott interjújában: „Mára fontos tartópillére lettünk a vajdasági magyar kulturális életnek, munkásságunkat Belgrádtól Budapestig jegyzik.” De nem csak a *Magyar Hírlap*ot érdekelte a turné, foglalkozott vele több magyar portál is: a *Színház.hu*, az *Új Szó*, a *Népszabadság online*, a *Kultura.hu*, és átfogó írást közölt róla a *Revizoronline* is, de ezek csak töredékei a sajtóanyagoknak. A vajdasági magyar sajtóban természetesen kitüntetett helyet kapott.

Valamit tudhat a társulat, ha harmincöt évig fennmaradt, és az iránta tanúsított érdeklődés cseppet sem lankadt, sőt népszerűsége – úgy vélem – egyre csak növekszik. Ennek oka sokféleképpen magyarázható. Már a hagyomány erejével tekintélyt teremt magának. De a sokat emlegetett „kiváló színészi összhang”, a „határtalan lelkesedés”, a „rendezői bravúrok” is hozzájárulnak a sikerességéhez. A reflexiók nagy része általában ezek együttes hatását emlegeti... Vajon miben rejlik sikerességének a titka? Fel-

Bach Máté fotója

tehetően abban, hogy széles körű érvényességre törekszik, és ezt soha nem is titkolta. Abban, hogy a tömeget kívánja megszólítani, és a megszólítással leginkább szórakoztatni. A Tanyaszínház tehát hangsúlyosan megrajzolt határok között mozog. Egy széles körben befogadható esztétikai élményt kíván nyújtani. Szeptember 15-én Topolyán Pro Urbe-díjat kapott, és ha nem engedünk annak a véleménynek, miszerint a díjak elértéktelenedésének lehetünk tanúi, akkor ez azt jelenti, hogy a vándorszínház művészetét, a térségben felmutatott kulturális eredményeit értékesnek ítélték.

A vajdasági vándorszínházat nem csak *szűk értelemben* a színpadi produkciót illetően szokás szemlélni. A róla szóló kultikus elbeszélésekben mindig így fogalmaznak: „olyan, mint a búcsú”, „harmadik ünnep a faluban a karácsony és a húsvét után”. Senki el nem vitatja tőle ezt a fontos szerepet. Bár minden bizonnyal a létjogosultságát kívánják megfogalmazni ezek a kijelentések, mégis, ha művészi alkotásként tekintünk rá, talán nem a búcsú mellé helyezve kellene értékelnünk ezeket a produkciókat. Ugyanakkor ki az, aki vitatná, hogy a Tanyaszínházra nem csak színházi produkcióként tekintünk? Főként a kavillói bemutatót tekintve, egyre inkább valamiféle népünnepély-jelleget kap. Már nemcsak az előadás élménye miatt áldozzuk rá az estét, hanem a kísérőprogramok sokszínűsége, a *találkozás öröme* miatt is. Ez attraktív módja lehet a széles körű érdeklődés felkeltésének, azonkívül, hogy ebben az esetben már egyébként is helybe megy a színház. Egy más világ fogadja a nézőt, és ezért a világért már

Bach Máté fotója

Bach Máté fotója

csaknem kötelező átélni a Tanyaszínházat. Előkelő helyet foglal(hat) el Vajdaság kulturális rendezvényeinek sorában.

Mérföldkő a címe az idei előadásnak, amelyet Gyarmati Kata írt, kimondottan erre az alkalomra, aki egyébként az Újvidéki Színház dramaturgja, ismeri a vándorszínház minden munkatársát, és a kavillói próbák alatt, ha kellett, akár naponta beavatkozott a szövegbe, hogy a már egyébként is aktuális textus még naprakészebb, vagy a körülményekhez alkalmazkodóbb legyen. Egy minden tekintetben összetett szövegről van szó, és ezt sok viszonylatban tapasztalhatjuk. Egy komplex kritériumrendszernek kíván megfelelni. Nemcsak aktualitás, hanem emlékezés, nemcsak jól csiszolt művészi alkotás, hanem olykor sablonokkal túlterhelt poénáradat. Pont olyan, mint amit a Tanyaszínházról elvárunk. Ilyen tekintetben egy szóval lehetne jellemezni: siker. Maga a szerző is így jelöli szövegét: „Drámának nem nevezhető színpadra szánt szöveg, alig használt tartalmakkal, formával és helyzetekkel, légből kapott helyeken megszólaló zenével. Apopó: a Tanyaszínház 35. évfordulója. Játsszák: elvetemült végvári színészek – remélhetőleg nem csak maguknak.”

A vajdasági magyar kortárs drámák nagy részében a *falusi magatartásra* (talán így lehet sztereotip módon, de a legegyszerűbben megfogalmazni), a kicsinyességre fektetik a hangsúlyt. Ez olyan ismétlődő motívum, amely áthatja a darabokat. A *Mérföldkő* ezt a jellemvonást még kitüntetettebb pozícióba helyezi, ugyanakkor nem mindig kizárólagosan negatív kontextusban. Kezdjük a kommentátorokkal. A kommentátoroknak – ahogy a

Bach Máté fotója

szöveg nevezi őket: narrátoroknak – itt egy feladatuk van: világossá tenni a történetfűzért. Mint ahogy el is hagzik: „Nincs drámailag kifejtett jellemünk, különösebb karakterisztikával sem rendelkezünk. [...] A színpadi cselekmény egy olyan valaki köré épül – szándékosan nem nevezném őt drámai hősnek – akivel semmi olyasmi nem történt, ami ne történhetne meg közülünk bárkivel. Előre elmondom, hogy ne önöknek kelljen kibogozni, őt Jéder Manfrédnek hívják, ami rímel az Akárki német megfelelőjére, a Jedermannra.” Mintha csak a szerző megjegyzéseit szóltatnák meg: „Amit ma este látni fognak, az valójában nem egy összefüggő történet. Jobb, ha erre előre felkészülnek.” Emellett azonban értékes szerepük van, mely a provokációban jut kifejezésre: „Rá is lehet gyújtani. [...] Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a nézők koncentrált figyelme nélkül nagyon nehéz bármit is bemutatni, felmutatni, eljátszani. Tehát együttműködést várunk önöktől. [...] Ne aggódjanak, nem fogjuk magukat sokáig molesztálni... [...] Ja... majd elfelejtettem... kérem, kapcsolják ki mobiltelefonjaikat.” A színészi kiszolgáltatottságra is rámutat a két narrátor, de olykor a riporterek is: mindent a néző kegyeiért. Lőrincz Tímea és Nésity Máté dinamikus játékkal formálták meg a kommentátorokat. Érdekes módon, nem hat furcsán a show elemeinek és a falusi „vigadalomnak” az egymás mellé helyezése. A riportereknek is átvezetés-jellegű szerep jutott, de olykor ezek a figurák is tömörítve fogalmaznak meg részletezhető kérdéseket. Az, hogy felhívják a közönség figyelmét arra, hogy a kérdésekre nem kell válaszolni, szimbolikus jelentésű is lehet, de ebben az esetben ez a megoldás szükségtelen. Főleg azért tekinthető nemkívánatosnak, mert

itt a közönség nem annyira tapintatos, hogy tiszteletben is tartsa ezeket az óhajokat, és bizony válaszol a kérdésre, amire a riporterek (Papp Arnold, Kucsov Borisz) nem tudnak reagálni. Pedig át kellett volna adni a mikrofont, hadd beszéljen.

A *Mérföldkő* írott formájának és színpadi megvalósulásának viszonyában egy egész tanulmány szólhatna arról, hogy miként működik a káromkodás egy meghatározott közegben. A nézői reflexiók többek között arról szóltak, hogy mivel ezt az előadást gyerekek is nézték, talán tanácsosabb lett volna mellőzni a trágár beszédet. Ez egy komolytalan, megalapozatlan kíváncsi. Az ilyen nézőnek nem kell attól tartania, hogy a színház fogja megtanítani a gyereket káromkodni. Nem szabad megfélemlenie a szűk értelemben vett utca közegéről, az iskoláról és még sorolhatnánk. Az se kizárt, hogy a féltő szülő családi hajlékában többet káromkodnak mint az előadásban, csak akadnak olyanok, akiknek ez színházi közegben még furcsán hat. Ezeket a nyelvi vonatkozásokat nem a színház találta ki, csak alkalmazza. Ha valamit sürgősen látnunk, az inkább ezek „helytelen használata”. Sokszor öncélúan, haszontalanul tarkítják a szöveget. A *Szarnának a fejedre* című szövegrész egész egyszerűen így akarja megörökíteni a (nem csak) vajdasági élethelyzet állandó problémáját, a menni vagy maradni? kérdést. A menekülésre adott választ („Ülünk együtt a világ farkán / Üdvözöllek, ez a Balkán / Azt hiszed, bárhol is jobb lenne / Szarnának ott is a fejedre”) talán kicsit a szokottnál nyersebb módon, egy sablonnal élve, amely problémákkal illeszkedik a szövegbe, és talán hathatósabb lenne, ha a Szarnának a fejedre már válaszként fogalmazódna meg a nézőben. Ez a szövegben még észrevétlen maradhatna valahogy, de mivel zenei hangsúlyt is kap, reflektált lesz. Nem csoda, hogy a Mária szerepében egyébként kiváló alakítást nyújtó tehetséges főiskolai hallgató, László Judit nem nagyon tud mit kezdeni a szöveggel. Más a helyzet a dolgozó kiszolgáltatottságát, kizsákmányolását hangsúlyozó jelenetben, ahol az ügyintéző szerepében Nagyabonyi Emese mást sem csinál, csak erős gesztusokkal káromkodik, mégsem érezzük ezt feleslegesnek, túlterheltnek, alaptalannak. Ennek két oka van: nem volt hiábavaló, és a színészi munka hitelessé tette. A Szarnának a fejedre szöveg sem teljesen hiábavaló, ha egy másik megközelítésből vizsgáljuk: a közönség hitelt adott neki. Gyarmati már a narrátorok szövegében is utalt rá, hogy a közönség figyelmét nem egyszerű lekötöni. Viszont aki ismeri a közönséget, az tudja, mitől lesz sikeres a darab. Ebben az esetben a szerző egy sztereotípiára építette a szöveget, olyan előítéletre, ami viszont beigazolódt. Azzal senkit sem lehet vádolni, hogy jól sikerült a színpadra szánt szövege.

Bach Máté fotója

A szöveg méltóképpen emlékezik a Tanyaszínház hagyományára, valójában egy nosztalgikus keretbe foglalt beszéd, amely aktuális és örök érvényű társadalmi problémákat ironikus formában fogalmaz meg. Azt a sokat emlegetett elvet vallja, miszerint igazán komoly dolgokról csak komolytalanul lehet beszélni. Nem jellemző rá a tapintatosság, kérdésfeltevéseiben provokatív, nem nélkülözi az éles kritikai hangot sem.

A Tanyaszínház idei színészi csapatát tekintve akadnak köztük főiskolai hallgatók, olyanok, akik jutalomként kaptak szereplési lehetőséget, és foglalkoztatott színészek is, vajdaságiak és külföldiek egyaránt. Minden évben a főiskolások szereplési lehetőségét hangsúlyozzák, azon belül is az elsősök bemutatkozását. Ehhez képest Hajdú Tamás, az Újvidéki Színház színésze formálhatta meg a produkció egyik központi alakját, Jéder Manfrédet. Már több főszerepet tudhat maga mögött, tehetséges művész, fiatal színészként azóta már Pataki-gyűrű Díjra is jelölték, de ebben a produkcióban visszafogottabb jellemábrázolást nyújtott. A két kameraman Rutonić Róbert és Dévai Zoltán ábrázolásában hiteles és szórakoztató volt. A szendvics képe még sokáig kísértetni fogja a közönséget. A magyar közegbe szorított boszniai akcentusú szerb szöveget a körülmények miatt attraktív megoldásként lehet üdvözölni. Azonban voltak olyan pillanatai is az előadásnak, amikor nem volt szükség szövegre, egy látványos kiállítás is hatásosnak bizonyult a közönség figyelmének lekötésére. De az ilyen ötletek már a rendezőre tartoznak. Az idei turné színészei az említette-

ken kívül Antóci Dorottya, Asztalos Géza, Baráth Attila, Berta Csongor, Blaskó Lea, Czumbil Orsolya, Fekete Réka-Thália, Fülöp Tímea, Gombos Dániel, Hegedűs Anikó, Lőrincz Rita, Molnár Gábor Nóra, Pálffy L. Péter, Virág György voltak.

Puskás Kavillóra is elhozta tapasztalt munkatársait: Ledenyák Andrea jelmeztervezőt és Gyenes Ildikó koreográfust, akiknek most is bizonyították munkájuk fontosságát. A Tanyaszínházra továbbra is kíváncsi lesz a közönség, ha olyan produkciókra törekszik, mint amilyen formájú előadást idén létrehozott. Ez elképzelhetetlen jól megformált koreográfia és összhang nélkül, amely nemcsak a színészi teljesítmények szintjén kívánatos, hanem a látvány egészét illetően is. A rendezés a látványra épített és arra, hogy a sokoldalú szöveg ne veszítsen értékéből.

A *Mérföldkő* fináléja egy, a Bibliából kölcsönzött idézet köré épül: „Ne aggódjatok tehát a holnapért; a holnap majd aggódik önmagáért. Elég a napnak a maga baja” (részlet Máté evangéliumából). Ennek ellentmond a *Mérföldkő*: aggódni kell a holnapért, mert a holnap gondjait nekünk kell megoldanunk, még ha azok a tegnapban is vertek gyökeret. Hiszen Gyarmati Kata szerint: „a világ nem változik, de mi változhatunk benne!” Boldog születésnapot, Tanyaszínház!

Theophülaktosról – még egyszer

Adalék Jung Károly megjegyzéseihez

Ha semmi másért, már azért is érdemes volt megpiszkálnunk „Teofilat” rejtélyes személyének kérdését – noha egyikünknek sem ez volt az eredeti célja –, hogy kiderüljön, a mai magyar történetírás érthetetlenül megfélelkezett a jeles bizánci szerzőről, noha XIX. századi auktoraink közül többen is tudtak róla, hivatkoztak rá. A már említett Kandra Kaboson és Szalay Lászlón kívül például a hosszú ideig méltatlanul elfelejtett Kállay Ferenc is. Mitológiai pályamunkája, *A pogány magyarok vallása*, melyet 1848-ban nyújtott be a Kisfaludy Társaságnak, s amelyért ötven arany jutalomban részesült, csak nem sokkal a halála után, 1861-ben jelenhetett meg a pesti „Lauffer és Stolp urak” kiadásában. (Hasonmás kiadására az 1990-es években a Püski vállalkozott.) Munkája első részének („A magyarok istene”) 2. fejezetében („Egy vagy több istent hittek-e a pogány magyarok?”) nemcsak hivatkozik Theophülaktosra, de – forrásmegjelölés nélkül – idézi a bizánci történetíró számunkra (ezúttal) fontos sorait is, latin nyelven. Az alábbiakban közlöm a teljes szövegrészt, mivel meggyőződésem szerint hozzásegít a vitatott kérdés jobb megvilágításához.

„Theophylactus szinte megismeri, hogy a turkok az az szerinte a magyarok a világ teremtőjét uralták, annak áldoztak, de egyszersmind a természeti erőket vagy elemeket is tiszteletben tarták, »Turcae ad modum stolidè ignem colunt, aeremque et aquam venerantur, telluri hymnos concinunt, adorant autem tantum modoet deo nuncupant, qui hanc rerum universitatem aedificavit (ez a Teremtő). Huic equos et boves et oves sacrificant, habentque sacerdotes, in quibus inesse vaticinandi facultatem arbitrantur. (Hist. I. VII. c. 8.)«” (A pogány magyarok vallása. Irta Kállay Ferencz. Magyar Tudós Társasági r. tag s volt kir. százados-hadbíró. Pest. Kiadják Lauffer és Stolp., 1861., 20.)

A latin szöveg alapján ismét csak az látszik valószínűnek, hogy Theophülaktosz eredetileg mégiscsak turkokat említ.

Természetesen ez egyáltalán nem cáfolja azt, hogy Theophülaktosz beszél az ogorokról, sőt az uarokról (avarok?) és a chunnikról (hunok?) is – mint előző cikkemben utóbbiakat magam is említettem, azonban nem a lamentációnk tárgyát képező szövegrészben.

Jung Károllyal mélységesen egyetérték, amikor kifogásolja, hogy Theophülaktosznak a magyar őstörténetre vonatkozó szövegei egyetlen mai magyar alpműben, forrásgyűjteményben sem találhatók meg. Ez valóban furcsa és érthetetlen. Okait magam sem ismerem, de élek a gyanúperrel, „csupán” arról van szó, hogy a bizánci szerző adatai nem illenek bele a mai magyar őstörténeti kánonba – ő például, amennyire magam felületesen ismerem ezt a kérdést, az ogorok (ugorok?), az uarok és a chunnik hazáját a Kaszpi-tengertől délkeletre, Hyrkániában tudja, s mindezt okadatozza is.

Azokban ez már valóban nem filológiai kérdés, hanem inkább – némi iróniával szólva – „tudománydogmatikai”, s taglalása a történészekre vár. Ehhez azonban – föltételezem – nélkülözhetetlen (volna) valamennyi ismert kútfő hozzáférhetővé tétele és szabad forráskritikája. A magyarok előtörténetének kutatásában enélkül ugyanis aligha valószínű megvalaha is a sine ira et studio alapkövetelménye.